

An Overview of the Late Neolithic Period of Southeastern Anatolia

Halil Tekin¹

Article submitted: 13 April 2021

Article accepted: 6 May 2021

<https://doi.org/10.54930/TARE.2021.2>

Abstract

The Early Neolithic period of southeastern Anatolia, a mountainous and hilly region of Upper Mesopotamia, had monumental limestone architecture. Because of a number of salvage operations conducted before the construction of dams on the Euphrates, the Tigris, and their tributaries, comprehensive information on the early habitation sites of the region is now being documented. Previously, almost all information on the Late Neolithic period of Upper Mesopotamia came from the Iraqi and Syrian territories, but in the last thirty years, much more information on this period of southeastern Anatolia has been collected. The Late Neolithic period in Mesopotamia covers the time span of circa 7000–5200 BCE. Animal husbandry was an important source of livelihood in this period, and true agrarian village settlements existed. In parallel with the considerable increase in milk and milk production, as well as with the widespread consumption of food cooked in liquids, making pottery from clay became a common production technique in the Late Neolithic. Formerly produced in small quantities to meet basic needs, pottery became an important craft by the middle of the period. Decorating the exteriors and interiors of vessels with painted decorations gradually became common and created an area of competition among the manufacturing workshops. The analogous pottery in a wide geographical area from the Mediterranean Sea in the west to Lake Urmia in the east at the end of the Late Neolithic period indicates the existence of a seasonal mobile lifestyle.

Keywords:

Neolithic, Pottery, Hassuna, Samarra, Halaf

Introduction

Debates about the Neolithic period and its defining criteria have been ongoing since 1865, when it was first put forward by John Lubbock. There is no doubt that the fashionable approaches predominating in archaeology and even in the social sciences also have had a deep impact on these debates, which focused on the issues of origin and spread, particularly in the early twentieth century. The new approach, which began in America in the 1960s and was known as “New Archaeology,” developed rather differently from its beginning with the “Processual” nomenclature

¹ Halil Tekin, Hacettepe University, Ankara, ORCID: 0000-0002-0315-6217, htekin4@gmail.com

and methods at the same time and then with the “Post-Processual” nomenclature and methods that primarily strengthened in France in the 1970s. These approaches have continued into the first quarter of the twenty-first century, as have studies by researchers who have adopted more “traditional” methods of archaeology.

In an environment where such different approaches and interpretations exist, differing opinions on the formulation of the temporal boundaries and subdivisions of the Neolithic Age have naturally increased. Once radiocarbon (^{14}C) analyses, which became more common in excavations after the 1960s, became the default method of determining chronological frameworks, archaeometric results further became reference sources for the interpretation of settlements. With this new approach, the chronology of the Neolithic Age began to be reconstructed and placed within a certain framework in many places, particularly in Europe.

As a subdiscipline, prehistory was extremely influenced by these new approaches and interpretations which were adapted to archaeology. Compared to other periods, archaeometry is utilized more intensively in the interpretation of prehistoric archaeology, which covers the time before the development of writing. The data obtained by researchers from various sites in different geographical areas seem somewhat similar, but there are significant differences, which mean that the topic is still very much up for debate. Ancient DNA analyses also turned into reference sources as of the early twenty-first century, which further intensified these debates.

Our current knowledge indicates that the earliest evidence for the Neolithic period is most likely in the Near East. Scholars often refer to the eastern Mediterranean (the Levant) chronology and terminology for the identification and chronological subdivisions of this process, despite the fact that the region stands apart from other geographies and displays notable differences and within itself. The excavations at Jericho, northwest of the Dead Sea within the current Israeli borders, form the starting point for this reference. The Jericho excavations in the 1950s led by British archaeologist Kathleen Kenyon gradually became the main reference for Neolithic chronology. Kenyon’s subdivisions of the Neolithic Age on the basis of the existence of clay pottery still continues to be used in many studies. However, the archaeological excavations that have multiplied across the Near East since the second half of the last century have made it clearer that in reality the Neolithic period followed unique processes in different geographical areas. Applying Jericho’s temporal divisions, which appear to be consistent for the eastern Mediterranean, to the other regions of the Near East is problematic and still debated by scholars today. It appears that the Neolithic period in the Near East progressed somewhat independently and underwent these processes in different regions and at different rates. Currently, it is becoming clear that we must consider the Neolithic in the Near East within distinct “niches.”

The chronological subdivisions of the Neolithic period for Upper Mesopotamia and southeast Anatolia, a region which shares many of the same elements, was created on the basis of the radical changes in the patterns of life and the material culture. Here the chronological allocation put forth in other manuscripts by the author is reformulated as a proposal.² The time period in which early villages were established, shelters with a round plan were built, and agriculture had not been adopted yet in the early Holocene can be called the Early Neolithic 1. Lasting from 10000–8500 BCE, this settlement organization is marked by substantial differences in nutritional

² For comprehensive discussions on these subdivisions, see Halil Tekin, *Tarihöncesinde Mezopotamya: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji* (Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 2017), 135–54.

habits and patterns of life from the preceding phase when “monumentality” was a very characteristic feature, especially in the settlements of the Euphrates Basin. In the Early Neolithic Phase 2, ca. 8500–7000 BCE, quadrilateral mud-brick buildings began to be built and the shelters thus gained a quality of “space.” The monumentality observed in the previous phase began to gradually disappear, although not everywhere. Animal husbandry—of goats and sheep—as well as agriculture developed during this phase. A marked difference in social structure is observed in comparison with the previous one.

The Late Neolithic period in Upper Mesopotamia, covering the period from ca. 7000–5200 BCE, may be further subdivided into three subphases. The most marked difference in the settlements of the Late Neolithic 1, the first phase of this process, is the transformation of spaces into a “house” or “dwelling.” In this phase, corresponding to ca. 7000–6200 BCE, the mostly two-story buildings with more than one room and mud-brick or pisé walls turned into living spaces and the monumentality found in the previous phases disappeared completely. There were changes in the consumption of milk and milk products once cattle became domesticated. The production and use of clay pottery began in this phase, in which dishes cooked in liquid began to appear and true agricultural activity ensued in all settlements.

A boom in pottery production, so to speak, occurred in the Late Neolithic Phase 2, 6200–5800 BCE. There was a clear increase in open trays and bowls to serve juicy dishes, and jars with a long neck and a globular belly were produced to hold the large amount of milk obtained from domesticated cattle. On the other hand, there were partial droughts in some places of Upper Mesopotamia during this phase; therefore, some settlements were not inhabited year-round. Marked increases are seen in handicrafts such as weaving, seal making, and basketry.

Strong traces of complete specialization is notable in the settlements in Late Neolithic Phase 3, which covers the years 5800–5200 BCE. The most concrete evidence of mastery in production is seen in pottery production. Pottery typically called “Halaf” in traditional Mesopotamian chronologies had such sharp and carinated angles that they were originally confused as being replicas of metal vessels. According to the traditional chronology of Mesopotamia, Halaf pottery mostly contained geometric and symbolic elements in the first two phases of the Late Neolithic period; “storytelling” motifs were sometimes applied in the form of polychrome painted decoration in the third phase. This third phase qualifies as the forerunner of the Ubaid period—the pioneer of the subsequent central system in Mesopotamia.

An important source of information about the Neolithic period in the Near East comes from the Taurus Mountains. Supported by the Tigris and the Euphrates, as well as by their tributaries, the hills, about 500–850 m above sea level, on average, were an attraction for the Neolithic communities and a niche for the Near East. This geographical region, previously mostly unstudied, has now become the most studied region of Turkey in terms of archaeology thanks to the intensification of archaeological activities starting in the mid-1960s, when dams were being constructed on the streams in question. New theories about the Neolithic communities of the Taurus Mountains have developed thanks to this intensive flow of information.

The Late Neolithic Period in Southeastern Anatolia

The criteria for creating temporal subdivisions for the Neolithic Age in the southeastern Anatolian region is not a topic that researchers agree on. Furthermore, changes in the way of life, developments in the subsistence economy, and changes in food sources all serve as outstanding

criteria. In the first stage of the Early Neolithic period, when agriculture was carried out consciously and semi-subterranean round structures were built, some monumentality—symbolized by T-shaped limestone obelisks and by real-sized sculptures—existed on the Euphrates Basin, whereas limestone pillars (undecorated) are seen in a limited number. Numerous vessels made of chlorite stone can also be found in the settlements on the Tigris Valley. There is evidence that goats and sheep were included in the settlements and both their milk and their hair and wool were utilized at this stage.

When examining the Neolithization process of southeastern Anatolia, we cannot consider the region as a whole. The region in question covers the section which includes the western part of Siirt and lies in the north–south direction starting from the southern foot of the Taurus Mountains and extending as far as the present-day plain of Syria and in the east–west direction, where the Amanus Mountains (the Gavur Mountains) and the Taurus Mountains turn toward the Zagros Mountains. At first sight, this region appears to have similar geographical and cultural structures, but there are important differences. These differences commenced with the early inhabitants of the region and have always existed throughout all archaeological periods. Today as well, it is possible to clearly view the cultural differences within southeastern Anatolia from the past to the present. Supporting the region, the Tigris and the Euphrates constitute the most important geographical borders for these differences. Thus, the Late Neolithic period of southeastern Anatolia should be considered within the framework of these two rivers and their valleys/basins, just like any other archaeological periods (Fig. 1).

The Upper Tigris Valley

Containing the traces of the early inhabitants of Upper Mesopotamia, the area of the Upper Tigris Valley at the same time was home to early village settlements in Turkey. This region also has a distinct place because of the archaeological activities that were conducted before dam salvage excavations that started in southeastern Anatolia in the mid-1960s; the early studies in the region were carried out in 1963 by a joint team from Istanbul University and the University of Chicago.³ In light of the data obtained from these excavations, the same team carried out more excavations in the region.

The most striking of these excavations is undoubtedly the excavation at Çayönü Tepesi, within the borders of the Ergani district in the province of Diyarbakır, which has continued (intermittently) to date.⁴ Since excavations began there, Çayönü Tepesi has been one of the most important reference settlements not only for Turkey but also for the prehistoric periods of the world. Even though it is known for its Early Neolithic findings, remains of habitation in the Late Neolithic period were discovered, especially in the western part of the settlement.⁵ Since only a small area has been studied, and for a limited period, detailed information on the Late Neolithic period of Çayönü Tepesi is not yet available, and the transformations in the settlement have not been fully revealed.

3 Halet Çambel and Robert J. Braidwood, eds., *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları/The Joint Istanbul-Chicago Universities' Prehistoric Research in Southeastern Anatolia*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları/İstanbul University Faculty of Letters 2589 (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1980).

4 Mehmet Özdoğan, "Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü," in *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey*, ed. Oktay Belli (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001), 12–17.

5 Aslı Erim-Özdoğan and Nurcan Yalman, "Katkılı Kil Kaplar ve Çanak-Çömlek: Çayönü Çanak-Çömleksiz ve Çanak-Çömlekli Neolitik Buluntuları üzerinden bir Yorum," *TÜBA-AR: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 7 (2004): 67–92.

The Late Neolithic findings discovered in the excavations at Til Huzur (Yayvantepe), located about three kilometers to the east of Çayönü Tepesi, showed that this settlement had the potential for helping us to understand a pattern of life in which the inhabitants used pottery and made a living from agriculture and animal husbandry in the region.⁶ The findings unearthed at this small-sized mound, which was unfortunately studied for only one excavation season (1991), are important because they show the pattern of life on the southern foot of the Taurus Mountains and the existence of strong communication links with other contemporary communities in the south along the Tigris.

Located on the Ergani Plain, Girikihacıyan is a Late Neolithic settlement that was excavated for two seasons in 1968 and 1970.⁷ There is no doubt that the most striking finds among those unearthed during the excavations are the buildings with a keyhole-shaped plan and a stone foundation, as well as the ware with painted decorations. The paint-decorated pottery from Girikihacıyan includes the ware representing the last stage of the Late Neolithic period of the Near East and known as “Halaf” according to the traditional nomenclature.

Although not much archaeological information had been available about the Ambar Tributary—a northern branch of the Tigris—and its surroundings until recently, comprehensive research was conducted there between 2018 and 2021 due to the construction of a dam. Findings pertaining to different periods of the Neolithic Age were also reached during the excavations conducted in the same context at Gre Filla and Kendale Hecala.⁸ While Kendale Hecala only yielded the material of the Late Neolithic period, remains of the “late” phase of the Early Neolithic period were encountered at Gre Filla.⁹ Located on the mouth of the Ambar Tributary, which flows and twists through the hilly terrains at a height of 1,600 m on average on the southern foot of the Taurus Mountains, both settlements present noteworthy clues about the lives of the Neolithic communities in the mountainous terrains in this region. It is certain that there will be an opportunity to better understand the Early and Late Neolithic transitional stages of Upper Mesopotamia once future comprehensive publications are released—only initial results have been published so far.

Coming to the southern parts of the Tigris, the Bismil Plain attracts attention.¹⁰ On this plain, with an average elevation of 500 to 600 m, the Göksu, the Şeyhan, and the Savur—the southern branches of the Tigris—and the Ambar, the Salat, and the Batman Tributaries—its northern branches—provided a suitable geographical area for the Neolithic communities in the early Holocene to live in. Excavations were conducted on the Bismil Plain, located within the Ilisu Dam water catchment area, from 1998 to 2018, until the dam began to hold water.

The information on the early phases of the Late Neolithic period on the Bismil Plain is very limited. Salat Camii Yanı, which remains beneath the modern buildings in the southern part of the settlement of Salat—a town center affiliated with Bismil district today—is the most im-

6 Isabella Caneva, “Til Huzur-Yayvantepe,” in *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research; The Tigris Basin*, ed. Mehmet Özdoğan, Neziha Başgelen, and Peter Kuniholm (Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 173–84.

7 Patty Jo Watson and Steven A. LeBlanc, *Girikihacıyan: A Halaftian Site in Southeastern Turkey*, Institute of Archaeology Monograph 33 (Los Angeles: University of California, Los Angeles, 1990).

8 Ayşe Tuba Ökse, “Yukarı Dicle Havzası-Ambar Çayı Vadisi Yerleşim Tarihi,” *OLBA* 28 (2020): 1–34.

9 Ökse, “Yukarı Dicle Havzası,” 5.

10 Halil Tekin, “Late Neolithic Painted Pottery Traditions on the Upper Tigris Valley,” in *Painting Pots—Painting People: Late Neolithic Ceramics in Ancient Mesopotamia*, ed. Walter Cruells, Inna Mateiciucová, and Olivier Nieuwenhuys (Oxford: Oxbow Books, 2017), 107–14.

portant representative of this period.¹¹ The excavations were conducted in the vacant areas among the modern buildings, which unfortunately limited the findings and the information that could be drawn from them. Nevertheless, during the excavations at Salat Camii Yanı, it was possible to discover some information about the pattern of life in the early periods of the Late Neolithic period of both southeastern Anatolia and the Near East in general. A simple village with detached buildings with a quadrilateral plan and pisé walls was discovered. The paste of the pottery mostly used as cooking pots in the first phase by these early village inhabitants was heavily grit-tempered.¹²

Dated to the middle phase of the Late Neolithic period among the sites part of the Ilisu Dam excavations, Hakemi Use stands out as the northern representative for having ware that is the first paint-decorated pottery of Mesopotamia and known as Hassuna/Samarra ware (Figs. 2–4) in the traditional literature.¹³ In the settlement of Hakemi Use, the villagers made a living from farming and animal husbandry and lived in small spaces with several rooms, with walls built in the pisé technique, and without any stone foundation. Habitation lasted for about one hundred and fifty years.¹⁴ Providing evidence that, although indirectly, the Upper Tigris Valley was in communication with the region from Lake Urmia to the Mediterranean Sea on the east–west axis and from the Taurus Mountains to Diyala on the north–south axis, the settlement of Hakemi Use is important in that it also shows an intensive use of pottery during this relatively short-term habitation.¹⁵ The density of necked jars, especially considering the analyses made among contemporary settlements, is noteworthy because it marks an increase in the use of milk and milk products in this phase of the Late Neolithic.¹⁶ On the other hand, the tray shapes with an incised, an impressed, or a grooved base, which are found mostly as sherds in many excavations in the southeast, existed throughout the Late Neolithic period, and are known as husking trays in the literature, were discovered in every layer at Hakemi Use (Fig. 5).

Boztepe, one of the representatives of the Late Neolithic period on the Bismil Plain, is a settlement on a slope; it was excavated for one season (1999) and within a narrow area.¹⁷ Since four simple tombs were encountered at a depth of two meters from the surface of the settlement, located on a terrace at an elevation of about 100 m above the current river bed of the Tigris, the excavators put forward that the mound was a Halaf cemetery.¹⁸ Later research revealed that these

11 Yutaka Miyake, “Salat Camii Yanı: A Pottery Neolithic Site in the Tigris Valley,” in *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Tigris Basin*, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, and Peter Kuniholm (Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 129–49.

12 Yutaka Miyake, “The Earliest Pottery of Salat Camii Yanı,” in *The Emergence of Pottery in Western Asia*, ed. Akira Tsuneki, Olivier P. Nieuwenhuys, and Stuart Campbell (Oxford: Oxbow Books, 2017), 55–58.

13 Halil Tekin, “The Contribution of Hakemi Use to the Prehistory of Upper Mesopotamia,” in *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*, ed. Olivier P. Nieuwenhuys et al., Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities 9 (Turnhout: Brepols, 2013), 493–502.

14 Halil Tekin, “Hakemi Use Excavations within the Ilisu Project,” *Anadolu/Anatolia* 46 (2020): 154.

15 Tekin, “Pottery Traditions,” 110.

16 Olivier P. Nieuwenhuys et al., “Tracing Pottery Use and the Emergence of Secondary Product Exploitation Through Lipid Residue Analysis at Late Neolithic Tell Sabi Abyad (Syria),” *Journal of Archaeological Science* 64 (2015): 54–66.

17 Bradley Parker, Andrew Creekmore, and Charles Easton, “Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP) Boztepe Yüzey Araştırması ve Kazıları, Talavaş Tepe Yöntemli Yüzey Araştırması, 1999 Ön Rapor,” in *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/ Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*, ed. Numan Tuna, Jean Öztürk, and Jale Velibeyoğlu (Ankara: ODTÜ Tarihî Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, 2001), 565–91.

18 Parker, Creekmore, and Easton, “UTARP,” 570.

results, obtained from an excavation conducted within a rather limited area, were an isolated find which stands apart from the excavations subsequently conducted at contemporary sites in the region.¹⁹

Located on a terrace with a height of about ten meters above the old riverbed of the Tigris, Karavelyan is exactly opposite Boztepe.²⁰ Located about seven kilometers to the east on the same shoreline as of Hakemi Use, Karavelyan is a short-term settlement belonging to the late phase of the Late Neolithic period and yielding Early Halaf material, according to the traditional definition (Figs. 6–7). The settlement, whose original size is unknown due to the intensive agricultural activity performed on it for years, was inhabited for such a short period that it is represented merely with two building levels. Given the overall state of the excavated site and the result revealed by the survey conducted along the Tigris, it has been concluded that Karavelyan acted as a “station” that mobile communities seasonally stopped by in ca. 5800–5700 BCE. Tombs of nine adults who had inhabited the site for a short period were unearthed during the excavations.²¹

Eight Late Neolithic settlements were discovered in the survey conducted within the Ilisu Dam catchment area, between the city centers of Diyarbakır and Batman, and along the Tigris.²² There is sometimes a distance of two kilometers between the settlements, most of which represent the “late” phase of the Late Neolithic period, known as Halaf. The settlements in question were located in the inner part of the old or new riverbed of the Tigris and on high terraces, which demonstrates that these settlements diverged from the Tigris contrary to those in the middle phase of the Late Neolithic period (Hassuna/Samarra).

To the east, Türbe Höyük, within the borders of the province of Siirt, represents the late phase of the Late Neolithic period; it is a terrace settlement in the section where the Botan Tributary and the Tigris River join.²³ Although the excavation report does not elaborate, it mentions the discovery of storage pits and the presence of Early Halaf pottery in the settlement.²⁴

Sumaki Höyük, where excavations were conducted intermittently within the scope of the Ilisu Project, is located on the bank of the Garzan Tributary within the borders of Beşiri district in the province of Batman.²⁵ The presence of both the “early” and “late” periods of the Neolithic Age was found at Sumaki Höyük, but unfortunately no opportunity for comprehensive research was available. Its pottery is remarkably similar to contemporaries on the Bismil Plain in the west as well as on the plain of Syria.

Takyan Höyük was not excavated but detailed information was available thanks to the careful surface survey carried out. The site is located on the Cizre and Silopi Plains within the borders of the province of Şırnak.²⁶ It is reported that besides Hassuna/Samarra and Halaf pot-

19 Tekin, *Tarihöncesinde Mezopotamya*, 344.

20 Halil Tekin, “Karavelyan Excavations within the Ilisu Project,” *Anadolu/Anatolia* 45 (2019): 197–209.

21 Halil Tekin, “Karavelyan’dan bir Halaf Mezarı,” in *Armizzi: Engin Özgen’e Armağan / Studies in Honor of Engin Özgen*, ed. Atilla Engin, Barbara Helwing, and Bora Uysal (Ankara: Asitan Kitap, 2014), 248.

22 Tekin, “Pottery Traditions,” 108, fig. 9.2.

23 Haluk Sağlamtimur and Ali Ozan, “Siirt-Türbe Höyük Kazısı Ön Raporu,” *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 10 (2007): 1–31.

24 Sağlamtimur and Ozan, “Türbe Höyük,” 16, fig. 2.

25 Aslı Erim-Özdoğan, “Sumaki Höyük: A New Neolithic Settlement in the Upper Tigris Basin,” in *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Tigris Basin*, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, and Peter Kuniholm (Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 19–60.

26 Gülriz Kozbe, “The Late Neolithic in the Şırnak Area (Southeast Turkey),” in *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*, ed. Olivier P. Nieuwenhuys *et al.*, Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities 9 (Turnhout: Brepols, 2013), 479–91.

tery, sherds of Dark Faced Burnished Ware, mostly known as a Syro-Cilician characteristic, were also encountered in the settlement, where Late Neolithic pottery was discovered on the surface in about a ten-hectare area.²⁷

Located on the foot of the elevation known as the “Mardin Eşiği” (Mardin Threshold) and close to the Syrian border of the Upper Tigris Valley, Kerküşti is on the Viranşehir-Kızıltepe highway to the west of the city center of Mardin.²⁸ The archaeological findings unearthed during the short-term excavation at Kerküşti indicate that it was probably a settlement particularly which provided communication between Hakemi Use, well known from the Upper Tigris, and Tell Sabi Abyad on the Balikh Tributary in northern Syria.

The Euphrates Basin

The Euphrates, one of the two rivers that give life to Mesopotamia, has been an attraction for the communities living in the eastern part of Turkey throughout history. It became the best-known archaeological region of Turkey thanks to the excavations and surveys within the scope of the GAP (the Southeastern Anatolia Project) that commenced in the mid-1960s. The entire geographical region, which starts in Anatolia and extends as far as Karkamış, where it then crosses over the borders of Turkey, was visited and documented by various excavation teams. The documentation studies were not only carried out along the main riverbed but also included its main tributaries and the valleys generated by them. The Euphrates has been more thoroughly surveyed than the Tigris. The fact that similar studies were also carried out in the lands of Syria, where the Euphrates flows southward, means that the archaeology of this river valley has a privileged position in the Near East.

Although possessing fewer mountainous terrains than the Tigris Valley, the Lower Euphrates Basin is an average of 600 to 850 m above sea level. The Harran Plain to the east of the Euphrates and between the river and the Karacadağ Mountain makes up a very special geographical area that has been inhabited in every period of history. With an elevation of 800 to 850 m on average, the Germüş and Tektek Mountains around this plain appear to have attracted the Early Neolithic communities. Sites from the Early Neolithic period that have aroused great national and international interest, such as Göbekli Tepe and Karahantepe, are located in this area.

Çavi Tarlası, within the borders of Siverek district, in the north of the city center of Şanlıurfa, is a Late Neolithic settlement excavated in 1983 and 1984.²⁹ Keyhole-shaped buildings with stone foundations and paint-decorated pottery generally acknowledged to be characteristic of the Halaf period were unearthed during the excavations at Çavi Tarlası.³⁰ This settlement seems to have been important, proving that there was a strong Late Neolithic tradition on the southern foot of the Taurus Mountains.

Of the Atatürk Dam salvage excavations, Nevali Çori is known for its monumental building materials and large-sized limestone sculptures from the Early Neolithic period. Layers from the Late Neolithic period were also unearthed at Nevali Çori, which is within the borders of the

27 Kozbe, “The Late Neolithic,” 480.

28 Savaş Sarıaltın, “A Halaf Settlement at Kerküşti Höyük,” in *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*, ed. ed. Olivier P. Nieuwenhuys et al., Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities 9 (Turnhout: Brepols, 2013), 503–12.

29 Jörg Becker and Alwo von Wickede, *Çavi Tarlası: İdentität und Kontakt am Beispiel eines spätneolithischen Fundplatzes der Halaf-Zeit* (Berlin: Ex Oriente, 2018).

30 Alwo von Wickede, “Çavi Tarlası,” *Kazı Sonuçları Toplantısı* 6 (1985): 191–96.

Hilvan district of the province of Şanlıurfa.³¹ The pottery and architecture of the Late Neolithic period, known as Halaf, were unearthed during the excavations at Nevali Çori.³²

Kurban Höyük, a site part of the excavations associated with Atatürk Dam, is located within the borders of Bozova district, to the north of the city center of Şanlıurfa. They have found objects resembling the materials from northern Syria and the Amik Plain and provide a long chronological sequence. The finds were obtained in layers just above virgin soil during the excavations at Kurban Höyük.³³ The painted ceramics from this site show parallelisms with those of the Hassuna/Samarra painted wares of Upper Mesopotamia.

Located about three kilometers to the southeast of the city center of Şanlıurfa in the northern part of the Harran Plain, Kazane Höyük is a wide, multilayered mound settlement that includes different periods. A small survey team dug soundings on the southwestern foot of the lower city in the 1996–1997 excavation season and encountered the first paint-decorated pottery of the Harran Plain.³⁴ The potsherds, unearthed within a narrow area at Kazane Höyük, also include Samarra-type samples of Mesopotamia, and they are closely analogous to the material from Tell Sabi Abyad in Syria, several hundred kilometers to the southwest.³⁵

Tell İdris, another Late Neolithic settlement within the borders of the province of Şanlıurfa, is a small mound settlement about five hundred meters to the southeast of Harran, the famous medieval settlement.³⁶ It is reported that Halaf pottery was discovered without any connection to the architectural remains in this approximately two-hectare-wide settlement. Unfortunately, no comprehensive excavation was conducted.³⁷

The initial information on the Late Neolithic period of the Middle Euphrates Basin came from the archaeological activities conducted within the borders of the province of Adıyaman within the scope of the Atatürk Dam Project. Surveyed within this scope, the settlements of Gritille,³⁸ Kumartepe,³⁹ and Sürük Mevkii⁴⁰ unfortunately yielded limited information, most on the basis of potsherds. However, the quality of these sherds is noteworthy, as it shows that the Late Neolithic Phase 1 existed in this geographical region, too. This site parallels the findings from the Upper Tigris Valley. The results obtained from the surveys carried out in Adıyaman province were published as a comprehensive report by a British research team.⁴¹

Levzin Höyük, within the borders of Adıyaman province, was studied as part of a museum excavation that covered a narrow area between 1991 and 1992; nevertheless, it gained importance

31 Jörg Becker, *Nevali Çori: Keramik und Kleinfunde der Halaf- und Frühbronzezeit*. Archaeologica Euphratica 4 (Mainz: Philipp von Zabern, 2007).

32 Becker, "Nevali Çori," 80.

33 Leon Marfoe, "Kurban Höyük Excavations, 1981," *Kazı Sonuçları Toplantısı* 4 (1983): 95–119.

34 Reinhard Bernbeck, Susan Pollock, and Cherly Coursey, "The Halaf Settlement at Kazane Höyük: Preliminary Report on the 1996 and 1997 Seasons," *Anatolica* 25 (1999): 109–47.

35 Bernbeck, Pollock, and Coursey, "Kazane Höyük," 115.

36 Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırması I/Archaeological Survey in the Harran Plain 1* (İstanbul: Print A Grafik, 2004).

37 Nurettin Yardımcı, "Harran 2005 Yılı Kazısı," *Kazı Sonuçları Toplantısı* 28, no. 2 (2007): 717–32.

38 Mary Voigt, "Excavations at Neolithic Gritille," *Anatolica* 15 (1986), 215–27.

39 Jacob Roodenberg, Tony James Wilkinson, and Sema Bayrı-Baykan, "Surveys and Soundings at Kumartepe: An Interim Report," *Anatolica* 12 (1984): 1–16.

40 Gil Stein, "Archaeological Surveys at Sürük Mevkii: A Ceramic Neolithic in the Euphrates River Valley, Southeastern Turkey," *Anatolica* 18 (1992): 19–92.

41 Stuart Blaylock, David French, and Geoffrey Summers, "The Adıyaman Survey: An Interim Report," *Anatolian Studies* 40 (1990): 81–135.

in that it yielded Proto-Hassuna samples—the first such ware of Upper Mesopotamia.⁴² Despite the unavailability of a detailed report on the excavations at Levzin Höyük, it is understood from the limited potsherd information in the manuscripts that it represents Late Neolithic Phases 1 and 2, analogous to the settlements in its close vicinity.

Akarçay Tepe⁴³ and Mezraa Teleilat,⁴⁴ which are located in the area where the Euphrates leaves Turkey, were excavated as part of the Karkamış Dam Project. The sites revealed parts of both the early and late phases of the Neolithic period. It is striking that these two Neolithic settlements located on the left bank of the Euphrates (according to its direction of flow) several kilometers from each other were inhabited between similar dates and that the finds also displayed the same characteristics—the two settlements naturally had similar patterns of life. Similar settlement patterns were encountered several kilometers southward, within the current Syrian borders, clearly showing the unique structure of this geographic area. Today as well, the area of about a hundred square kilometers between Birecik, Karkamış, and Jarabulus is a considerably fertile geographic area where the Euphrates creates a wide basin. The findings from the excavations conducted in this area (on all periods) make it clear that this was the situation not only for the Neolithic Age but also for all periods of history.

Another site of the Karkamış Dam salvage excavations, Fıstıklı Höyük is located about four kilometers to the south of the district center of Birecik.⁴⁵ With both its architectural remains and its pottery and other small finds, Fıstıklı Höyük is one of the excavation sites in the southeastern Anatolian region that best represent Late Neolithic 3, the Halaf phase. Especially the scene of a building with a bird perching on its roof and a human being depicted in front of it, found as a painted decoration on a sherd of a necked jar, is significant since similar decorations are also seen in the other contemporary places.⁴⁶

Located right on the current Turkish-Syrian political border, Carchemish (Karkamış) is a Neolithic mound settlement that was first excavated before the First World War.⁴⁷ Hassuna sherds, examples of the first paint-decorated ware of Mesopotamia, were encountered just above virgin soil during the excavations carried out at the mound. It is called “Kale” by the local people but known as “Qala’at” by the British archaeologists in their research reports of their Karkamış excavations. The town is a district center in the southeast of Gaziantep today. Using information from the local villagers during the 1913 excavation season, a small study was carried out at a location referred to as “Yunus,” located within the current borders of the village of Eminik in the northern part of the city wall of Carchemish. This area was found to have been a Halaf settlement area.⁴⁸ Owing to the approaching World War, the British excavation team crated up the numerous

42 Emin Yener, “Levzin Höyük Kurtarma Kazısı 1992,” *Müze Kurtarma Kazıları Semineri* 4 (1994): 285–96.

43 Mihriban Özbaşaran and Güneş Duru, “Akarçay Tepe: A PPNB and PN Settlement in Middle Euphrates-Urfa,” in *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Euphrates Basin*, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, and Peter Kuniholm (Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 165–202.

44 Mehmet Özdoğan, “Mezraa Teleilat,” in *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Euphrates Basin*, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, and Peter Kuniholm (Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 203–65.

45 Pollock *et al.*, “1999 Fıstıklı Höyük Kazıları,” in *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*, ed. Numan Tuna, Jean Öztürk and Jale Velibeyoğlu (Ankara: ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, 2001), 1–63.

46 Pollock, “Fıstıklı Höyük,” 7, fig. 5c.

47 Leonard Woolley, “Prehistoric Pottery of Carchemish,” *Iraq* 1 (1934): 146–62.

48 Woolley, “Prehistoric Pottery,” 147.

pottery finds and sent them to the Istanbul Archaeology Museum for safe keeping. Selim Dirvana published this material in detail in 1944.⁴⁹

Located in the western part of the Euphrates, about forty-five kilometers to the east of the city center of Gaziantep, on the bank of the Nizip Tributary and sometimes referred to as Şehzade Höyük by the local people, Tell Turlu is a Late Neolithic settlement that was excavated for a short period in 1962.⁵⁰ Despite the fact that the ceramics from Tell Turlu have been published Halaf in date, it is highly probable that some of the examples in the Gaziantep Museum are of an earlier date.⁵¹

The first paint-decorated pottery from the Late Neolithic period of Mesopotamia came from within the borders of Gaziantep. Coba Höyük, one of the numerous mound settlements on the Sakçagözü Plain, is known in Near Eastern archaeology as the settlement where this material was first discovered and recorded. Known for the archaeological activities he carried out in various places of the Near East in the first half of the twentieth century, British archaeologist John Garstang conducted excavations at Coba Höyük, located near the modern settlement of Sakçagözü, in the spring of 1908. He encountered, at the lowest layer, paint-decorated ware and stone tools which had hitherto been unknown in the Near East.⁵² At Coba Höyük in Sakçagözü, a British team led by Joan du Plat Taylor more explicitly and elaborately detailed the layer order of the settlement during the second season of excavations, in 1949.⁵³ Preserved in the Gaziantep Museum, the material from Sakçagözü was published in detail with new data in 1988 by a British team.⁵⁴

Evaluation

When the findings about the Neolithic period of southeastern Anatolia, which is made up of the mountainous and hilly regions of Upper Mesopotamia, are considered in general, they appear in harmony with processes that happened throughout the Near East; however, there are significant differences in the details. The geography extending from the southern foot of the Taurus Mountains to the area where the current plains of Syria and Iraq begin differs visibly from the other areas of the Near East. Hence, to emphasize the uniqueness of the Neolithization process of this vast region, it will be necessary to identify its subdivisions accordingly.

First of all, it should be stressed that the monumental architectural remains and objects containing designs that were unearthed among the early habitation sites in the region were encountered across very few places in the Near East. This makes this monumentality unique to southeastern Anatolia and the higher foothills of Upper Mesopotamia.

The southeastern Anatolia region appears to have been inhabited across a vast area during the Late Neolithic period. Dense habitation is seen along the Euphrates and the Tigris, as well as

49 Selim Dirvâna, "Cerablus Civarında Yunus'ta Bulunan Tel Halaf Keramikleri," *Bellekten* 8 (1944): 403–20.

50 Catherine Breniquet, "Note sur les principaux résultats de la fouille de Tell Turlu, 1962," *Paléorient* 13, no. 1 (1987): 113–16.

51 Breniquet, "Note sur les principaux résultats."

52 John Garstang, "Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908," *Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology* 1 (1908): 97–140.

53 Joan du Plat Taylor, Veronica Seton-Williams, and John d'Arcy Waechter, "The Excavations at Sakce Gözü," *Iraq* 12, no. 2 (1950): 53–138.

54 David French and Geoffrey Summers, "Sakçagözü Materials in Gaziantep Museum," *Anatolian Studies* 38 (1988): 71–84.

along their branches. The sites of habitation were seen as stations and sometimes at intervals of several kilometers, particularly after the Late Neolithic 2 (traditional Hassuna/Samarra), which indicates that the communities led quite a mobile lifestyle in this period. Moreover, another striking point is that the southeastern Anatolian settlements dated to Late Neolithic Phase 3 (Halaf) were much wider mounds than those inhabited by their southern contemporaries. No contemporary Mesopotamian settlement can approach the approximately twenty-two-hectare width of Domuztepe in Kahramanmaraş in the west of the region and within the borders of the eastern Mediterranean region of modern Turkey's borders. Likewise, given that many contemporary settlements in Iraq and Syria are only several hectares in width, the approximately ten-hectare width of Takyan Höyük in Şırnak is gigantic compared to others. Such widths of the settlements in southeastern Anatolia in Late Neolithic Phases 2 and 3 may be the byproducts of both the presence of long-term and uninterrupted habitation and the way of life in this period. Unlike mud-brick buildings with strong stone foundations, "light" or "semi-light" architecture, in which wood, branches, reed, and mud were used, was not convenient for long-term settlements in the region; these sites did not have year-round, permanent habitation.

It appears that the Neolithic communities of southeastern Anatolia were itinerant and did not inhabit the same place at all times of the year but mostly made a living from sheep and goat husbandry during the middle of the Late Neolithic period (after 6200 BCE). People moved to different, more preferable settlements in vast geographical areas as they let their animals graze. As some settlements were therefore continually exposed to new habitation within a cycle, mound formation developed horizontally instead of vertically. This might be the fundamental reason why these Late Neolithic mounds of southeastern Anatolia are wider than those in the south. The fact that the mountainous and hilly terrains at the same time possessed adequate clean water and food sources made them an attraction for the mobile lifestyle of the period. These mobile communities were in peaceful contact with each other, and this intensive contact must have been the reason why a common material culture is seen across the mounds in the geographic region extending from the Mediterranean Sea in the west to Lake Urmia in the east. As a region, Southeast Anatolia presents us with one of the best examples of this situation.

Güneydoğu Anadolu'nun Geç Neolitik Dönemi'ne Genel Bir Bakış

Halil Tekin¹

Makale geliş: 13 Nisan 2021

Makale kabul: 6 Mayıs 2021

<https://doi.org/10.54930/TARE.2021.2>

Özet

Yukarı Mezopotamya'nın dağlık ve tepelik alanlarını oluşturan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Erken Neolitik Dönem'i anıtsallık içeren kireçtaşı mimariye sahiptir. Fırat ve Dicle Nehirleri ile bunların kolları üzerine inşa edilen barajlar nedeniyle çoğu belgeleme ve kurtarma niteliğindeki arkeolojik etkinlikler sayesinde, bölgenin ilk iskân yerleri hakkında kapsamlı bilgiye ulaşılmıştır. Bundan otuz yıl öncesine kadar Yukarı Mezopotamya'nın Geç Neolitik Dönem'i hakkında bilginin neredeyse tümü Irak ve Suriye topraklarından gelmekteyken, günümüzde Güneydoğu Anadolu'nun bu dönemine dair çok daha fazla bilgi toplanmıştır. Mezopotamya kronolojisinde Geç Neolitik Dönem kabaca MÖ 7000–5200 arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Gerçek tarımcı köy yerleşimlerinin var olduğu bu dönemde hayvancılık önemli bir geçim kaynağı durumundadır. Süt ve süt üretiminin oldukça artması ve besinlerin sulu aş şeklinde tüketilmesinin yaygınlaşmasına koşut olarak Erken Neolitik Dönem'de çoğunlukla tekil ve deneme aşamasındaki kilden kap-kacak yapımı Geç Neolitikte yaygın üretime dönüşmüştür. Önceleri basit ihtiyaçları karşılamak için üretilen çanak-çömlek, dönemin ortalarından itibaren önemli bir zanaat kolu haline gelmiştir. Kapların dış ve iç kısımlarının boya bezek ile süslenmesi gitgide yaygınlaşmış, üretici atölyeler arasında rekabet alanı yaratmıştır. Geç Neolitik Dönem'in sonunda batıda Akdeniz'den doğuda Urmiye Gölü'ne kadar geniş bir coğrafyada benzer çanak-çömleğin görülmesi, söz konusu bölgede mevsimsel hareketli bir yaşamın olduğuna işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler:

Neolitik, Çanak-Çömlek, Hassuna, Samarra, Halaf

Giriş

Neolitik Çağ üzerine tartışmalar, John Lubbock tarafından ilk kez öne sürüldüğü 1865'ten bu yana, çok farklı ölçütler dikkate alınarak günümüze kadar ulaşmıştır. Hiç kuşkusuz bu tartışmaların temelinde arkeolojiye, hatta, sosyal bilimlere hâkim olan moda yaklaşımların da derin etkisi bulunmaktadır. Tartışmalar, özellikle yirminci yüzyılın başlarında, köken ve yayılım konularına odaklanmıştır. 1960'larda Amerika'da filizlenen ve "Yeni Arkeoloji" (New Archaeology) adıyla bilinen bu yeni yaklaşım, aynı zamanda "Süreçsel" (Processual), ardından 1970'lerde başta

¹ Halil Tekin, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, ORCID: 0000-0002-0315-6217, htekin4@gmail.com

Fransa’da güçlenen “Art Süreçsel” (Post-Processual) adlandırma ve yöntemlerle, başlangıcından oldukça farklı noktalara ulaşmıştır. Etkileri yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden bu yaklaşımların yanı sıra, arkeolojinin “geleneksel” yöntemlerini benimseyen araştırmacıların çalışmaları, farklı mecrada devam etmektedir.

Böylesine farklı yaklaşım ve yorumların olduğu ortamda, doğal olarak, Neolitik Çağ’ın zamansal sınırları ve alt bölümlerinin oluşturulmasında da görüş ayrılıkları her geçen gün daha fazla belirginleşmektedir. Kazılarda 1960’lardan sonra yoğunluk kazanan radyokarbon (¹⁴C) analiz sonuçlarının, özellikle kronolojik çerçevenin saptanmasında, temel belirleyici olmasına koşut olarak arkeometrik sonuçlar, yerleşimlerin yorumlanmasında daha fazla başvuru kaynağı olmuştur. Bu yeni yaklaşım ile Neolitik Çağ’ın kronolojisi, başta Avrupa olmak üzere, yerkürenin pek çok yerinde yeniden kurgulanmaya ve belirli çerçeveye oturtulmaya başlanmıştır.

Bir alt disiplin olarak tarih öncesi çalışmaları, arkeolojiye uyarlanan bu yeni yaklaşım ve yorumlardan fazlasıyla etkilenmiştir. Yazının henüz kullanılmadığı bir zaman dilimini kapsayan tarih öncesi arkeolojisinin yorumlanmasında, arkeometriden diğer dönemlere nazaran daha yoğun yararlanılmaktadır. Çeşitli ekipler tarafından farklı coğrafyalarda elde edilen veriler ve ulaşılan sonuçlar kimi zaman örtüşse de çoğu kez farklılık göstermesi nedeniyle tartışmalar da artmaktadır. Yirmi birinci yüzyılın başlarından itibaren, Antik DNA analizlerinin bir başvuru kaynağına dönüşmesi, bu tartışmaları daha da hararetlendirmiştir.

Bugünkü bilgilerimize göre, yerkürede Neolitik Çağ’ın en erken izleri Yakın Doğu’da güçlü biçimde görülmektedir. Hiçbir coğrafya ile benzerlik göstermeyen ve kendi içinde de gözle görülür farklılıklara sahip olan bu sürecin tanımlanması ve kronolojik alt bölümlere ayrılmasında, çoğu zaman, Doğu Akdeniz (Levant) kronoloji ve terminolojisine başvurulmaktadır. Günümüz İsrail sınırları içinde, Ölü Deniz’in kuzeybatısında yer alan Eriha (Jericho) kazıları bu referansın çıkış noktasını oluşturmaktadır. İngiliz arkeolog Kathleen Kenyon tarafından 1950’lerde araştırılmaya başlanan Eriha, zaman içinde Neolitik kronolojisinde bir “ana başvuru” merkezine dönüşmüştür. Neolitik Çağ’ın Kenyon tarafından kilden çanak-çömlek üzerinden yapılan alt ayrımı, günümüzde de pek çok çalışmada esas alınmaya devam etmektedir. Oysa geçen yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yakın Doğu’nun pek çok yerinde artan arkeolojik kazılar, gerçekte Neolitik Çağ’ın farklı coğrafyalarda kendine özgü süreç izlediğini daha da belirgin hale getirmiştir. Eriha özelinden hareketle, Doğu Akdeniz için tutarlı görünen zamansal ayrımı Yakın Doğu’nun diğer bölgelerine uyarlamanın yarattığı sorunlar, aynı zamanda tartışmaların da temelini oluşturmaktadır. Görünen odur ki, Neolitik Çağ, Yakın Doğu’nun her yerinde ve aynı zaman diliminde, aynı süreci yaşamamıştır. Bundan dolayı, Yakın Doğu Neolitliğini birbirinden ayrılan “nişler” içinde ele almanın daha gerçekçi olduğu, her geçen gün daha da belirginleşmektedir.

Bu satırların yazarı tarafından Yukarı Mezopotamya ve onun bir doğal parçası olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi için Neolitik Çağ’ın kendi içindeki bölümlenmesi yaşam modelleri ve materyal kültürdeki köklü değişim esas alınarak bir öneri olarak başka yayınlarda yeniden oluşturulmaya çalışılmıştır.² Holosen başında ilk köylerin kurulduğu, yuvarlak planlı barınakların inşa edildiği ve henüz tarıma geçilmeyen bu zaman dilimini “Erken Neolitik 1” olarak adlandırmak mümkündür. MÖ 10.000–8500 arasındaki bu süreç beslenme alışkanlığı ve yaşam modeli açısından ardılı evreye göre belirgin farklılık göstermektedir. Bu evrede “anıtsallık,” özellikle, Fırat Havzası yerleşimlerinde çok belirleyici öğedir. Kabaca MÖ 8500–7000 yılları arasında kap-

2 Bu alt ayırım hakkında kapsamlı tartışmalar için bkz. Halil Tekin, *Tarihöncesinde Mezopotamya: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji* (Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 2017), 135–354.

sayan “Erken Neolitik 2” evresinde ise dörtgen kerpiç binalar inşa edilmeye başlanmış, böylelikle barınaklar bir “mekân” özelliğine bürünmüştür. Önceki evrede gözlemlenen anıtsallık her yerde olmasa da aşamalı olarak ortadan kalkmaya başlar. Bu evrede, tarım ile birlikte keçi ve koyun gibi hayvanlar günlük besin ekonomisine dâhil edilmiştir. Toplumsal yapıda öncekine göre belirgin farklılıklar gözlenmektedir.

Yukarı Mezopotamya’da, yaklaşık MÖ 7000–5200 yılları arasını kapsayan, Geç Neolitik Dönem kendi içinde üç alt evreye ayrılabilir. Bu sürecin ilk evresi olan “Geç Neolitik 1” yerleşimlerinde en belirgin fark mekânların artık “konut” şekline dönüşmesidir. Kabaca MÖ 7000–6200 arasına denk gelen bu evrede birden fazla odası olan, çoğunlukla iki katlı kerpiç veya *pisé* duvarlara sahip binalar birer yaşam alanına dönüşmüş; önceki evrelerdeki anıtsallık tamamen ortadan kalkmıştır. Sığırın evcilleştirilmeye başlanmasıyla birlikte, süt ve süt ürünlerinin tüketimine dönük değişimler de gözlenmektedir. Gerçek tarımsal etkinliğin tüm yerleşimlerde görülmesiyle birlikte sulu yemeklerin pişirilmeye başlandığı bu evrede, kilden çanak-çömlek üretimi ve yaygın kullanımı görülmeye başlar.

MÖ 6200–5800 arasına denk gelen “Geç Neolitik 2” evresinde ise çanak-çömlek üretiminde adeta patlama yaşanmıştır. Sığırın evcilleştirilmesiyle birlikte elde edilen yüksek miktarda süt için üretilen uzun boyunlu ve şişkin karınlı çömleklerin yanı sıra, sulu aşın servis edilmesi amacıyla kullanılması muhtemel olan geniş ağızlı tepsiler ve çanaklarda gözle görünür bir artış olmuştur. Diğer taraftan, bu evrede Yukarı Mezopotamya’nın bazı yerlerinde kısmi kuraklığın yaşandığı, bundan dolayı da yerleşimlerin yılın tüm zamanında iskân edilmediği anlaşılmaktadır. Dokumacılık, mühürcülük ve sepet örücülüğü gibi el zanaatlarında belirgin artış görülmektedir.

MÖ 5800–5200 yılları arasını kapsayan “Geç Neolitik 3” evresinde ise yerleşimlerde tam uzmanlaşmaya dönük güçlü izler dikkat çekmektedir. Üretimde ustalığın en somut kanıtı çanak-çömlekte belirgin şekilde görülmektedir. Geleneksel Mezopotamya kronolojisinde “Halaf” olarak bilinen bu süreçte elde üretilen pişmiş toprak kaplar, önceleri araştırmacılar arasında metal taklidi olarak algılanacak kadar keskin hatlara sahiptir. Geç Neolitik Dönem’in ilk iki evresinde (geleneksel tanımlamada Hassuna/Samarra) çanak-çömlek üzerindeki bezekler, çoğunlukla, geometrik ve simgesel öğeler taşıırken, bu üçüncü evrede “öykücü” anlatım, kimi zaman, çok renkli (polychrome) boya bezek olarak uygulanmaktadır. Bu üçüncü evre, Mezopotamya’da “merkezî” sistemin öncüsü olarak kabul gören, ardılı “Ubeyd” Dönemi’nin habercisi niteliğindedir.

Yakın Doğu’nun Neolitiği hakkında önemli bilgi kaynağı olan Toros Dağları, aynı zamanda kendine özgü verilere sahip bir coğrafya olarak da dikkat çekmektedir. Fırat ve Dicle nehirleri ile kollarının hayat verdiği, denizden ortalama 850–500 m yüksekliğe sahip tepeler, Neolitik Çağ toplulukları için adeta bir cazibe alanı ve Yakın Doğu için ayrı bir “niş” yaratmıştır. Söz konusu akarsular üzerine inşa edilen barajlar nedeniyle de 1960’ların ortasından itibaren arkeolojik etkinliklerin yoğunlaşması sayesinde, önceleri, neredeyse hiçbir bilgiye sahip olunmayan bu coğrafya, günümüzde arkeolojik açıdan Türkiye’nin en iyi bilinen bölgesi konumuna yükselmiştir. Bu yoğun bilgi akışı sayesinde, Toros Dağları’nın Neolitik Çağ toplulukları hakkında yeni kurgulamalar ve elbette yeni tanımlamalar zorunlu hale gelmiştir.

Güneydoğu Anadolu’da Geç Neolitik Dönem

Neolitik Çağ’ın zamansal alt ayrımının Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde hangi ölçütlere göre yapılması gerektiği sorusu maalesef henüz üzerinde uzlaşılmış bir konu değildir. Bununla birlikte, yaşam biçimindeki gözle görülür değişimler dikkate alındığında, besin ekonomisi ve

buna bağlı olarak beslenme alışkanlığındaki köklü değişim ve yerleşim modelleri, öne çıkan ölçütler olarak öne sürülebilir. Yuvarlak planlı zemine gömük binalar inşa edildiği Erken Neolitik Dönem'in birinci aşamasında, Fırat Havzası'nda kireçtaşından "T" biçimli dikili taşlar ve gerçek boyutlarda heykeller ile simgelenmiş bir anıtsallık var iken, Dicle Vadisi'ndeki yerleşimlerde bezemesiz kireçtaşı dikmeler görülmekte, buna karşın, klorit taşından yapılmış çok sayıda kaplara rastlanmaktadır. Bu aşamada keçi ve koyunun ekonomiye dahil edildiği, onların hem süt hem de kıl/yününden yararlandığına dair kanıtlar mevcuttur.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Neolitikleşme sürecini incelerken bölgeyi tek parçada ele almak doğru olmayacaktır. Söz konusu bölge ana hatlarıyla; Toros Dağları'nın güney eteklerinden başlayıp, günümüz Suriye düzlüğüne kadar uzanan kuzey-güney yönünde ve Amanos Dağları (Gavur Dağları) ile Torosların Zagroslara yöneldiği doğu-batı yönünde, Siirt'in batı bölümünü içine alan kesimi kapsamaktadır. Bu bölge ilk bakışta benzer coğrafi ve kültürel yapıya sahip gibi görünse de gerçekte kendi içinde belirgin farklılıklar barındırmaktadır. Bölgenin ilk sakinlerinden itibaren tüm arkeolojik dönemler boyunca bu farklılıklar hep var olmuştur. Günümüzde de Güneydoğu Anadolu'nun kendi içindeki kültürel farklılıklarını, belirgin bir şekilde, geçmişten günümüze izlemek mümkündür. Bölgeye hayat veren Fırat ve Dicle nehirleri bu farklılığın en önemli coğrafi sınırlarını oluşturmaktadır. Bundan dolayı, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Geç Neolitikliğini, tıpkı diğer arkeolojik dönemler gibi, bu iki nehir ve vadi/havzaları çerçevesinde ele almak doğru olacaktır (Fig. 1).

Yukarı Dicle Vadisi

Yukarı Mezopotamya'nın ilk sakinlerinin izlerine sahip bu coğrafya, aynı zamanda Türkiye'nin ilk köy yerleşimlerine ev sahipliği yapmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 1960'ların ortasından itibaren başlayan baraj kurtarma kazılarında önce arkeolojik etkinliklerin yürütülmesi nedeniyle de ayrı bir yere sahip olan yörede ilk çalışmalar, 1963 yılında İstanbul ve Şikago üniversitelerine mensup bir heyet tarafından gerçekleştirilmiştir.³ Bu etkinliklerden elde edilen verilerin ışığında, aynı heyet üyeleri yörede bazı kazılar gerçekleştirmiştir.

Bu kazıların en dikkat çekenini hiç kuşkusuz günümüze kadar (aralıklarla) devam eden Diyarbakır ili, Ergani ilçesi sınırları içindeki Çayönü Tepesi'dir.⁴ Çayönü Tepesi, ilk kazılmaya başlandığı andan itibaren, uzun yıllar sadece Türkiye için değil, aynı zamanda Dünya'nın tarih öncesi dönemleri için de en önemli başvuru yerleşimlerinden birisi olmuştur. Burası her ne kadar Erken Neolitik Dönem bulgularıyla öne çıkarılıp tanıtılmış olsa da yerleşimin özellikle batı kesiminde, Geç Neolitik Dönem'de iskân edildiğine dair kalıntılar bulunmuştur.⁵ Dar alanda ve kısıtlı sürede çalışıldığı için Çayönü Tepesi'nin Geç Neolitik Dönem'i hakkında ayrıntılı bilgiye henüz ulaşamamış, yerleşimdeki dönüşümler tüm yönleriyle ortaya konulamamıştır.

Çayönü Tepesi'nin yaklaşık üç kilometre doğusunda yer alan Til Huzur (Yayvantepe) kazılarında saptanan Geç Neolitik bulguları, bu yerleşimin yörede çanak-çömlek kullanan, tarım

3 Halet Çambel ve Robert J. Braidwood, der. *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları/The Joint Istanbul-Chicago Universities' Prehistoric Research in Southeastern Anatolia*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları/İstanbul University Faculty of Letters 2589 (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1980).

4 Mehmet Özdoğan, "Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü," *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey* içinde, der. Oktay Belli (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001), 12–17.

5 Aslı Erim-Özdoğan ve Nurcan Yalman, "Katkılı Kil Kaplar ve Çanak-Çömlek: Çayönü Çanak-Çömleksiz ve Çanak-Çömlekli Neolitik Buluntuları Üzerinden Bir Yorum," *TÜBA-AR: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 7 (2004): 67–92.

ve hayvancılıkla geçimini sağlayan bir yaşam modelini anlamaya yardım edecek potansiyele sahip olduğunu göstermiştir.⁶ Maalesef sadece bir kazı sezonu (1991) çalışılan bu küçük boyutlu höyükte gün ışığına çıkarılan bulgular, Toros Dağlarının güney eteklerindeki yaşam modelini ve Dicle boyunca güneydeki diğer çağdaş topluluklarla iletişimin güçlü olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Ergani Ovası'nda yer alan Girikihacıyan, 1968 ve 1970 olmak üzere iki sezon kazısı yapılmış bir Geç Neolitik yerleşimdir.⁷ Kazılarda gün ışığına çıkarılan arkeolojik bulgular içinde en dikkat çekenini hiç kuşkusuz “anahtar deliği” şeklinde plana sahip taş temelli yapılar ile bunlara ait boya bezekli çanak-çömlek gruplarıdır. Girikihacıyan boya bezekli çanak-çömleği, Yakın Doğu'nun Geç Neolitik Dönemi'nin son aşamasını temsil eden ve geleneksel adlandırma ile “Halaf” olarak bilinen grupları içermektedir.

Dicle'nin kuzey kollarından Ambar Çayı ve çevresi arkeolojik açıdan son yıllara kadar pek bilgiye sahip olunmamasına karşın, üzerine inşa edilen baraj nedeniyle yörede 2018–2021 yılları arasında kapsamlı araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda yürütülen Gre Fılla ve Kendale Hecela kazılarında Neolitik Çağ'ın farklı dönemlerine dair bulgulara ulaşılmıştır.⁸ Söz konusu kazılardan Kendale Hecela sadece Geç Neolitik Dönem malzemesi verirken, Gre Fılla'da Erken Neolitik Dönem'in “Erken” ve “Geç” evresine ait kalıntılara rastlanmıştır.⁹ Toros Dağlarının güney eteklerinde, ortalama 1600 m yüksekliğe sahip tepelik alanların içinde kıvrılarak akan Ambar Çayı'nın eteklerinde yer alan her iki yerleşim, yörenin dağlık alanlarındaki Neolitik toplulukların yaşamlarına dair dikkate değer ipuçları sunmaktadır. Henüz ilk sonuçları yayımlanan kazı çalışmalarının gelecekteki kapsamlı yayınları sayesinde Yukarı Mezopotamya'nın Erken ve Geç Neolitik geçiş aşamalarını daha iyi anlama imkânı olacağı muhakkaktır.

Dicle'nin güney kesimlerine ulaşıldığında Bismil Ovası'nın bir cazibe alanı oluşturduğu gözlenmektedir.¹⁰ Ortalama 600 ile 500 m rakıma sahip bu ovada Dicle'nin güney kolları olan Göksu, Şeyhan ve Savur ile kuzey kolları Ambar, Salat ve Batman Çay, yörede Neolitik topluluklar için Holosen başlarından itibaren yaşamaya elverişli bir coğrafya sunmuştur. Ilısu Barajı su tutma etkileşim alanı içinde kalan Bismil Ovası'nda 1998 yılından itibaren barajın su tutmaya başladığı 2018'e kadar kazılar yürütülmüştür.

Bismil Ovası'ndaki Geç Neolitik Dönem'in erken evrelere dair bilgi çok sınırlıdır. Günümüzde Bismil ilçesine bağlı bir belde merkezi olan Salat yerleşiminin güney kesiminde, modern binaların altında kalan Salat Camii Yanı, bu dönemin en önemli temsilcisidir.¹¹ Modern binaların arasındaki boş alanlarda yürütülen kazılar, maalesef kapsamlı bilgiye ulaşmaya engel olmuştur. Bununla birlikte, Salat Camii Yanı kazılarında hem Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin hem de Yakın Doğu'nun Geç Neolitik Dönem'inin “Erken” evrelerindeki yaşam modeline dair

6 Isabella Caneva, “Til Huzur-Yayvantepe,” *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Tigris Basin* içinde, der. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 173–84.

7 Patty Jo Watson ve Steven A. LeBlanc, *Girikihacıyan: A Halafian Site in Southeastern Turkey*. Institute of Archaeology Monograph 33 (Los Angeles: University of California, Los Angeles, 1990).

8 Ayşe Tuba Ökse, “Yukarı Dicle Havzası-Ambar Çayı Vadisi Yerleşim Tarihi,” *OLBA* 28 (2020): 1–34.

9 Ökse, “Yukarı Dicle Havzası,” 5.

10 Halil Tekin, “Late Neolithic Painted Pottery Traditions on the Upper Tigris Valley,” *Painting Pots—Painting People: Late Neolithic Ceramics in the Ancient Mesopotamia* içinde, der. Walter Cruells, Inna Mateiciucová ve Olivier Nieuwenhuyse (Oxford, Oxbow Books, 2017), 107–14.

11 Yutaka Miyake, “Salat Camii Yanı: A Pottery Neolithic Site in the Tigris Valley,” *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Tigris Basin* içinde, der. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 129–49.

bazı bilgilere ulaşılmıştır. Dörtgen planlı *pisé* inşa edilmiş duvarlara sahip ve *ayrışık nizam* binalarda, oldukça basit hayat süren bir köy yaşamının var olduğu anlaşılmaktadır. Yerleşimin ilk sakinlerinin erken evrede kullandığı çanak-çömleğin hamurunda yoğun mineral katkı olduğu ve söz konusu kapların çoğunlukla pişirme amaçlı kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹²

İlisu Barajı kazıları içinde Geç Neolitik Dönem'in "orta evresine" tarihlenen Hakemi Use, aynı zamanda Mezopotamya'nın ilk boya bezekli çanak-çömleği olan ve geleneksel literatürde Hassuna/Samarra (Fig. 2–4) olarak bilinen kapların kuzey temsilcisi olarak öne çıkmaktadır.¹³ Çiftçilik ve hayvancılıkla geçinen, taş temel olmaksızın *pisé* teknikte inşa edilmiş birkaç odalı küçük mekânlarda yaşayan bir köy yerleşimi olan Hakemi Use, yaklaşık yüz elli yıl kadar iskân edilmiştir.¹⁴ Hakemi Use, Yukarı Dicle Vadisi'nin Urmiye Gölü'nden Akdeniz'e kadar doğu-batı ve Toroslardan Diyal'a kadar kuzey-güney ekseninde, dolaylı da olsa, iletişim içinde olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır. Yerleşimde saptanan kısa süreli iskân esnasında, yoğun çanak-çömlek kullanımı dikkat çekmektedir.¹⁵ Özellikle boyunlu çömleklerin yoğun olması, Geç Neolitiğin bu evresinde çağdaşı yerleşimlerde de süt ve süt ürünü kullanımının artmasına tanıklık eder niteliktedir.¹⁶ Diğer yandan, Geç Neolitik süresince Güneydoğu'nun pek çok kazısında çoğunlukla parçalar halinde ele geçen ve literatürde "husking tray" olarak bilinen iç taban kısmında kazıntı, baskı veya oyuklar bulunan tepsi formlarından Hakemi Use'de her tabakada bulunmuştur (Fig. 5).

Bismil Ovası'ndaki Geç Neolitik Dönem'in temsilcilerinden bir diğeri olan Boztepe, tek sezon (1999) ve dar alanda kazılmış bir yamaç yerleşimidir.¹⁷ Dicle'nin güncel yatağından yaklaşık 100 m yüksekteki bir teras üzerinde konumlanan yerleşimin yüzeyinden iki metre derinlikte, dört basit mezara rastlanmasından dolayı kazı heyeti burasının Halaf mezarlığı olduğunu ileri sürmüştür.¹⁸ Oldukça kısıtlı bir alanda yürütülen ve sonrasında yörede çağdaşı yerleşimlerde yürütülen kazılarından "izole" bir rapor olarak sunulan bu sonuçların gerçeği yansıtmadığı ayrıntılarıyla ortaya konmuştur.¹⁹

Dicle'nin eski yatağında, yaklaşık on metre yüksekliğe sahip bir teras üzerinde konumlanan Karavelyan, aynı zamanda Boztepe'nin tam karşı kıyısında yer almaktadır.²⁰ Hakemi Use ile aynı kıyı şeridinde ve yedi kilometre doğuda yer alan Karavelyan, Geç Neolitik Dönem'in "Geç" evresi olan ve geleneksel tanımlamayla "Erken Halaf" malzemesi veren kısa süreli bir yerleşimdir (Fig. 6–7). Üzerinde uzun yıllar yoğun tarımsal etkinlik yapıldığı için gerçek boyutundan kaybet-

12 Yutaka Miyake, "The Earliest Pottery of Salat Camii Yanı," *The Emergence of Pottery in Western Asia* içinde, der. Akira Tsuneki, Olivier P. Nieuwenhuys ve Stuart Campbell (Oxford: Oxbow Books, 2017), 55–58.

13 Halil Tekin, "The Contribution of Hakemi Use to the Prehistory of Upper Mesopotamia," *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia* içinde, der. Olivier P. Nieuwenhuys vd., *Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities 9* (Turnhout: Brepols, 2013), 493–502.

14 Halil Tekin, "Hakemi Use Excavations within the Ilisu Project," *Anadolu/Anatolia* 46 (2020): 154.

15 Tekin, "Pottery Traditions," 110.

16 Olivier P. Nieuwenhuys vd., "Tracing Pottery Use and the Emergence of Secondary Product Exploitation Through Lipid Residue Analysis at Late Neolithic Tell Sabi Abyad (Syria)," *Journal of Archaeological Science* 64 (2015): 54–66.

17 Parker, Bradley, Andrew Creekmore ve Charles Easton. "Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP) Boztepe Yüzey Araştırması ve Kazıları, Talavaş Tepe Yöntemli Yüzey Araştırması, 1999 Ön Rapor," *İlisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999* içinde, der. Numan Tuna, Jean Öztürk ve Jale Velibeyoğlu (Ankara: ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, 2001), 565–91.

18 Parker, Creekmore ve Easton, "UTARP," 570.

19 Tekin, *Tarihöncesinde Mezopotamya*, 344.

20 Halil Tekin, "Karavelyan Excavations within the Ilisu Project," *Anadolu/Anatolia* 45 (2019): 197–209.

miş olan yerleşim, sadece iki yapı katı ile temsil edilecek kadar kısa süreli iskân edilmiştir. Kazılan alanın genel durumu ve Dicle boyunca yürütülen yüzey araştırmasının ortaya çıkardığı sonuç dikkate alındığında Karavelyan, MÖ 5800–5700 civarında yörede hareketli (mobil) toplulukların mevsimsel uğradığı bir “istasyon” görevi üstlenmiştir. Burada kısa süreli iskân eden topluluğa ait dokuz yetişkin bireyin mezarı kazılarda ortaya çıkarılmıştır.²¹

İlusu Barajı etkileşim alanı içinde, Diyarbakır-Batman kent merkezleri arasında ve Dicle boyunca yürütülen yüzey araştırmasında toplam sekiz Geç Neolitik Dönem yerleşimin varlığı saptanmıştır.²² Çoğu “Halaf” olarak bilinen Geç Neolitik Dönem’in “Geç” evresini temsil eden yerleşimler arasında kimi zaman iki kilometre mesafe bulunmaktadır. Söz konusu olan bu yerleşimlerin Dicle’nin eski veya yeni yatağından iç kesimde ve yüksek teras üzerinde konumlanmaları, Geç Neolitik Dönem’in “Orta” evresinin (Hassuna/Samarra) aksine bu evrede Dicle’den uzaklaşılmasına işaret etmektedir.

Doğuya doğru gidildiğinde Siirt ili sınırları içindeki Türbe Höyük, Botan Çayı ile Dicle Nehri’nin birleştiği kesimde bir teras yerleşimi olarak Geç Neolitik Dönem’in “Geç” evresini temsil etmektedir.²³ Kazı raporunda ayrıntıya girilmemekle birlikte, yerleşimde depolama çukurlarının saptandığı ve “Erken Halaf” çanak-çömleğinin varlığından söz edilmektedir.²⁴

İlusu Projesi kapsamında aralıklarla kazı çalışmaları yürütülen Sumaki Höyük, Batman ili, Beşiri ilçesi sınırları içinde Garzan Çayı kenarında yer almaktadır.²⁵ Maalesef kapsamlı araştırılmayan Sumaki Höyük’te Neolitik Çağ’ın hem “Erken” hem de “Geç” dönemlerinin varlığı saptanmıştır. Özellikle çanak-çömlek açısından batıdaki Bismil Ovası ve Suriye düzlüğü çağdaş yerleşimleriyle benzerliği dikkat çekmektedir.

Kazısı yapılmamış olmakla birlikte, yüzeyinde gerçekleştirilen hassas toplama sayesinde ayrıntılı bilgiye ulaşılan Takyan Höyük, Şırnak ili sınırları içinde Cizre-Silopi düzlüğünde yer almaktadır.²⁶ Yüzeyde yaklaşık on hektarlık bir alanda Geç Neolitik Dönem çanak-çömleğinin saptandığı yerleşimde “Hassuna/Samarra” ve “Halaf” çanak-çömleğinin yanı sıra çoğunlukla Suriye-Kilikya özelliği olarak bilinen Koyu Yüzlü Perdahlı Kaplar’a (Dark Faced Burnished Ware) ait parçalara da rastlandığı rapor edilmektedir.²⁷

Yukarı Dicle Vadisi’sinin Suriye sınırına yakın bir yerde “Mardin Eşiği” olarak tanımlanan yükseltinin eteklerinde yer alan Kerküşti, Mardin kent merkezinin batısında Viranşehir-Kızıltepe karayolu üzerinde yer almaktadır.²⁸ Kerküşti’de kısa süreli kazıda gün ışığına çıkarılan arkeolojik bulgular burasının özellikle Yukarı Dicle’den iyi bilinen Karavelyan ile biraz daha

21 Halil Tekin, “Karavelyan’dan bir Halaf Mezarı,” *Armizzi: Engin Özgen’e Armağan/Studies in Honor of Engin Özgen* içinde, der. Atilla Engin, Barbara Helwing ve Bora Uysal (Ankara: Asitan Kitap, 2014), 248.

22 Tekin, “Pottery Traditions,” 108, fig. 9.2.

23 Haluk Sağlamtimur ve Ali Ozan, “Siirt-Türbe Höyük Kazısı Ön Raporu,” *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 10 (2007): 1–31.

24 Sağlamtimur ve Ozan, “Türbe Höyük,” 16, fig. 2.

25 Aslı Erim-Özdoğan, “Sumaki Höyük: A New Neolithic Settlement in the Upper Tigris Basin,” *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Tigris Basin* içinde, der. Mehmet Özdoğan, Neziha Başgelen ve Peter Kuniholm (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 19–60.

26 Gülriş Kozbe, “The Late Neolithic in the Şırnak Area (Southeast Turkey),” *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia* içinde, der. Olivier P. Nieuwenhuys vd., *Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities* 9 (Turnhout: Brepols, 2013), 479–91.

27 Kozbe, “The Late Neolithic,” 480.

28 Savaş Sarıaltın, “A Halaf Settlement at Kerküşti Höyük,” *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia* içinde, der. Olivier P. Nieuwenhuys vd., *Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities* 9 (Turnhout: Brepols, 2013), 503–12.

erken olan Hakemi Use ve Kuzey Suriye’de Balikh Çayı üzerindeki Tell Sabi Abyad arasında iletişim sağlayan bir yerleşim olması ihtimalini akla getirmektedir.

Aşağı Fırat Havzası

Mezopotamya’nın yaşam kaynağı iki nehirden birisi olan Fırat, tarih boyunca Türkiye’nin doğu kesiminde yaşayan topluluklar için bir cazibe alanı oluşturmuştur. 1960’ların ortalarında başlayan GAP Projesi kapsamında kazı ve yüzey araştırmaları sayesinde de ülkemizin arkeoloji alanında en iyi bilinen bölgesi haline gelmiştir. Kaynağı Doğu Anadolu’dan başlayıp ülke sınırlarını terk ettiği Karkamış’a kadar uzanan coğrafyanın tamamı farklı heyetler tarafından ziyaret edilmiş ve belgelenmiştir. Belgeleme çalışmaları sadece ana yatakta olmamıştır. Önemli kolları ve onların yarattığı vadiler de araştırıldığı için Dicle’ye nazaran Fırat hakkındaki bilgi daha fazladır. Benzer çalışmaların Fırat’ın güneye doğru aktığı Suriye topraklarında da yapılmış olması, bu nehrin arkeolojisini Yakın Doğu’da ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir.

Dicle Vadisi’ne nazaran dağlık alanları az olmakla birlikte, Aşağı Fırat Havzası denizden ortalama 850–600 m yüksekliğe sahiptir. Fırat’ın doğusunda, Karacadağ kütlesi ile arasında kalan Harran Ovası, tarihin her döneminde iskân edilen çok özel bir coğrafya oluşturmaktadır. Bu ovanın çevresindeki Germüş ve Tekttek dağları ortalama 850–800 m rakım ile Erken Neolitik toplulukları için bir çekim alanı oluşturmuş gibi görünmektedir. Günümüzde sadece ülkemizde ya da yakın çevremizde değil, dünya genelinde Göbekli Tepe ve Karahantepe gibi sonuçları büyük ilgi uyandıran Erken Neolitik Dönem’e ait kazılar bu coğrafyada konumlanmaktadır.

Şanlıurfa kent merkezinin kuzeyinde Siverek ilçesi sınırları içindeki Çavi Tarlası, 1983–1984 sezonlarında kazılmış bir Geç Neolitik Dönem yerleşimidir.²⁹ Çavi Tarlası kazılarında “Halaf” için karakteristik olduğu genel olarak kabul gören, anahtar deliği biçimli taş temellere sahip binalar ile boya bezekli çanak-çömlek ortaya çıkarılmıştır.³⁰ Çavi Tarlası kazıları Toros Dağlarının hemen güney eteklerinde güçlü bir Geç Neolitik geleneğin olduğunu kanıtlayan önemli bir yerleşim olarak dikkat çekmektedir.

Atatürk Barajı kurtarma kazılarından Nevali Çori, daha çok Erken Neolitik Dönem’in anıtsal yapıları ve iri boyutlu kireçtaşı heykelleri ile tanınmıştır. Şanlıurfa ili, Hilvan ilçesi sınırları içindeki Nevali Çori’de Geç Neolitik Dönem’e ait tabakalar da gün ışığına çıkarılmıştır.³¹ Nevali Çori kazılarında Geç Neolitik Dönem’in “Halaf” olarak bilinen çanak-çömleği ve mimarisini saptanmıştır.³²

Şanlıurfa kent merkezinin kuzeyinde bir başka Atatürk Barajı kazısı olan Kurban Höyük, Bozova ilçesi sınırları içinde yer almaktadır. Kurban Höyük kazılarında ana toprak üzerine yer alan tabakalarda Kuzey Suriye ve Amik Ovası’nın Geç Neolitik malzemesine benzeyen arkeolojik bulguların ele geçtiği bildirilmektedir.³³ Kurban Höyük çanak-çömleği, ana hatlarıyla Yukarı Mezopotamya’nın geleneksel kronolojisindeki Hassuna/Samarra boya bezekli kaplarıyla paralellik göstermektedir.

Harran Ovası’nın kuzey kesiminde, Şanlıurfa il merkezinin yaklaşık üç kilometre güneydoğusunda yer alan Kazane Höyük, farklı dönemleri bünyesinde barındıran çok tabakalı geniş bir

29 Jörg Becker ve Alwo von Wickede, *Çavi Tarlası: İdentität und Kontakt am Beispiel eines spätneolithischen Fundplatzes der Halaf-Zeit* (Berlin: Ex Oriente, 2018).

30 Alwo von Wickede, “Çavi Tarlası,” *Kazı Sonuçları Toplantısı* 6 (1985): 191–96.

31 Jörg Becker, *Nevali Çori: Keramik und Kleinfunde der Halaf- und Frühbronzezeit*. *Archaeologica Euphratica* 4 (Mainz: Philipp von Zabern, 2007).

32 Becker, “Nevali Çori,” 80.

33 Leon Marfoe, “Kurban Höyük Excavations, 1981,” *Kazı Sonuçları Toplantısı* 4 (1983): 95–119.

höyük yerleşimidir. 1996–1997 kazı sezonunda heyet içindeki küçük bir grup aşağı şehrin güney-batı eteklerinde sondaj nitelikli kazı çalışmaları yürütmüş ve Harran Ovası'nın ilk boya bezekli çanak-çömleğine rastlamıştır.³⁴ Kazane Höyük'te dar alanda gün ışığına çıkarılan çanak-çömlek parçaları arasında, Mezopotamya'nın Samarra türü örnekleri de bulunmakta olup, birkaç yüz kilometre güneybatısında, Suriye topraklarındaki Tell Sabi Abyad malzemesine yakın benzerlik göstermektedir.³⁵

Şanlıurfa ili sınırları içindeki bir başka Geç Neolitik yerleşim olan Tell İdris, ünlü Orta Çağ yerleşimi Harran'ın beş yüz metre kadar güneydoğusunda küçük bir höyük yerleşimidir.³⁶ Maalesef kapsamlı bir kazı çalışması yürütülmeden yaklaşık iki hektar genişliğindeki bu yerleşimde mimari kalıntıya bağlı olmaksızın "Halaf" çanak-çömleğinin bulunduğu bildirilmektedir.³⁷

Aşağı Fırat Havzası'nın Geç Neolitik Dönemi'ne dair ilk bilgiler Atatürk Barajı Projesi kapsamında Adıyaman ili sınırları içinde yürütülen arkeolojik etkinlikler aracılığıyla edinilmiştir. Bu kapsamda araştırılan Gritille,³⁸ Kumartepe³⁹ ve Sürük Mevkii⁴⁰ yerleşimleri maalesef kısıtlı bilgi sunmuş olup, bunlar da çanak-çömlek parçalarına dayanmaktadır. Bununla birlikte, söz konusu parçaların niteliği Geç Neolitik 1 evresinin bu coğrafyada da varlığını kanıtlaması ve Yukarı Dicle Vadisi bulgularıyla paralellik göstermesi açısından dikkate değerdir. Adıyaman ilinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarından elde edilen sonuçlar bir İngiliz heyet tarafından kapsamlı bir rapor olarak yayımlanmıştır.⁴¹

Adıyaman ili sınırları içindeki Levzin Höyük, 1991–1992 yılları arasında bir müze kazısı olarak dar alanda çalışılmış olmakla birlikte, Yukarı Mezopotamya'nın ilk kil kapları olan Proto-Hassuna örneklerini sunmuş olmasıyla önem kazanmaktadır.⁴² Levzin Höyük kazıları hakkında ayrıntılı bir rapor olmamakla birlikte, yakın çevresindeki yerleşimlerin benzeri olarak Geç Neolitik 1 ve 2 evrelerini temsil ettiği, yayınlardaki kısıtlı çanak-çömlek parçası bilgisinden anlaşılmaktadır.

Fırat'ın Türkiye'yi terk ettiği coğrafyada konumlanan ve Karkamış Barajı Projesi kapsamında kazıları yürütülen Akarçay Tepe⁴³ ve Mezraa Teleilat⁴⁴ Neolitik Çağ'ın "Erken" ve "Geç" evrelerini içermektedir. Fırat'ın akış yönüne göre sol kıyısında ve birbirine birkaç kilometre mesafede bulunan bu iki Neolitik yerleşimin benzer tarihler arasında iskân edilmesi ve doğal ola-

34 Reinhard Bernbeck, Susan Pollock ve Cherly Coursey, "The Halaf Settlement at Kazane Höyük: Preliminary Report on the 1996 and 1997 Seasons," *Anatolica* 25 (1999): 109–47.

35 Bernbeck, Pollock ve Coursey, "Kazane Höyük," 115.

36 Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırması I/Archaeological Survey in the Harran Plain I* (İstanbul: Print A Grafik, 2004).

37 Nurettin Yardımcı, "Harran 2005 Yılı Kazısı," *Kazı Sonuçları Toplantısı* 28, no. 2 (2007): 717–32.

38 Mary Voigt, "Excavations at Neolithic Gritille," *Anatolica* 15 (1986): 215–27.

39 Jacob Roodenberg, Tony James Wilkinson ve Sema Bayrı-Baykan, "Surveys and Soundings at Kumartepe: An Interim Report," *Anatolica* 12 (1984): 1–16.

40 Gil Stein, "Archaeological Surveys at Sürük Mevkii: A Ceramic Neolithic in the Euphrates River Valley, Southeastern Turkey," *Anatolica* 18 (1992): 19–92.

41 Stuart Blaylock, David French ve Geoffrey Summers, "The Adıyaman Survey: An Interim Report," *Anatolian Studies* 40 (1990): 81–135.

42 Emin Yener, "Levzin Höyük Kurtarma Kazısı 1992," *Müze Kurtarma Kazıları Semineri* 4 (1994): 285–96.

43 Mihriban Özbaşaran ve Güneş Duru, "Akarçay Tepe: A PPNB and PN Settlement in Middle Euphrates-Urfa," *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Euphrates Basin* içinde, der. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 165–202.

44 Mehmet Özdoğan, "Mezraa Teleilat," *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Euphrates Basin* içinde, der. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 203–65.

rak, benzer yaşam modeline sahip olduğu için buluntuların da aynı özellikleri göstermesi dikkat çekmektedir. Güneye doğru birkaç on kilometre sonra, günümüz Suriye sınırları içinde, benzer yerleşim modellerine rastlanmış olması elbette bu coğrafyanın kendine özgü yapısından kaynaklanmaktadır. Günümüzde de Birecik-Karkamış-Cerablus arasındaki yaklaşık yüz kilometrekarelik alan, Fırat'ın geniş bir havza yarattığı oldukça bereketli bir coğrafyadır. Bunun sadece Neolitik Çağ için özel bir durum olmadığı, söz konusu havzada farklı dönemlere dair yürütülen kazılar sayesinde, tarihin tüm dönemleri için geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Karkamış Barajı kurtarma kazılarında Fıstıklı Höyük, Birecik ilçe merkezinin yaklaşık dört kilometre güneyinde yer almaktadır.⁴⁵ Fıstıklı Höyük gerek mimari kalıntıları gerekse çanak-çömlek ve diğer küçük buluntuları ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Geç Neolitik 3 evresini en iyi temsil eden kazı alanlarından birisidir. Özellikle, "Halaf" olarak kabul edilen tabakada ele geçen boyunlu bir çömleğe ait parça üzerinde, boya bezek şeklinde yapılmış çatısına kuş tünemiş bir bina ve önünde resmedilmiş insan sahnesi, çağdaşı diğer yerlerde de görülmesi açısından dikkat çekmektedir.⁴⁶

Günümüz Türkiye-Suriye siyasi sınırının "sıfır" noktasında bulunan Karkamış, Birinci Dünya Savaşı öncesinden beri Neolitik Çağ kalıntılarına sahip olduğu bilinen bir höyük yerleşimidir.⁴⁷ Günümüzde Gaziantep'in güneydoğusunda bir ilçe merkezi olan Karkamış'ta, yerel halkın "Kale," İngiliz arkeologların ise "Qala'at" şeklinde yayınlarda söz ettiği höyükte gerçekleştirilen kazılarda ana toprak üzerinde aynı zamanda Mezopotamya'nın ilk boya bezekli kapları arasında yer alan "Hassuna" parçalarına rastlanmıştır. 1913 kazı sezonunda köylülerden gelen bilgi üzerine Karkamış kent surunun kuzey kesimindeki günümüzün Eminik köyü sınırları içinde yer alan ve Yunus olarak anılan mevkide küçük bir çalışma yapıldığında, burasının bir "Halaf" yerleşim alanı olduğu saptanmıştır.⁴⁸ Yaklaşan Dünya Savaşı nedeniyle İngiliz kazı heyeti buradan topladığı çok sayıda çanak-çömleği sandıklar içinde İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne taşımış, savaş sonrası 1944 yılında Selim Dirvana bu malzemeyi ayrıntılı olarak yayımlamıştır.⁴⁹

Fırat'ın batı kesiminde, Gaziantep kent merkezinin yaklaşık kırk beş kilometre doğusunda, Nizip Çayı kıyısında yer alan ve yerel halk tarafından kimi zaman Şehzade Höyük şeklinde anılan Tell Turlu, 1962 yılında kısa süreli kazısı yapılmış bir Geç Neolitik Dönem yerleşimidir.⁵⁰ Tell Turlu'nun yayınlarında çanak-çömlek her ne kadar "Halaf" olarak belirtilmişse de Gaziantep Müzesi'ndeki bazı örneklerin daha erkene ait olması muhtemeldir.⁵¹

Öte yandan, Mezopotamya'nın Geç Neolitik Dönem'ine ait ilk boya bezekli çanak-çömleği yine Gaziantep sınırları içinde saptanmıştır. Sakçagözü Ovası'ndaki çok sayıda höyük yerleşiminden birisi olan Coba Höyük, bu malzemenin ilk kez kazılarda keşfedilen ve yayınlara geçirilen merkezi olarak Yakın Doğu arkeolojisinde özel bir yere sahiptir. Yirminci yüzyılın ilk

45 Pollock vd., "1999 Fıstıklı Höyük Kazıları," *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999* içinde, der. Numan Tuna, Jean Öztürk ve Jale Velibeyoğlu (Ankara: ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, 2001), 1-63.

46 Pollock, "Fıstıklı Höyük," 7, fig. 5c.

47 Leonard Woolley, "Prehistoric Pottery of Carchemish," *Iraq* 1 (1934): 146-62.

48 Woolley, "Prehistoric," 147.

49 Selim Dirvana, "Cerablus Civarında Yunus'ta Bulunan Tel Halaf Keramikleri," *Belleten* 8 (1944): 403-20.

50 Catherine Breniquet, "Note sur les principaux résultats de la fouille de Tell Turlu, 1962," *Paléorient* 13, no. 1 (1987): 113-16.

51 Catherine Breniquet, "Un site halafien en Turquie méridionale: Tell Turlu. Rapport sur la campagne de fouilles de 1962," *Akkadica* 71 (1991): 1-35.

yarısında Yakın Doğu'nun farklı yerlerinde gerçekleştirdiği arkeolojik etkinlikleriyle tanınan İngiliz araştırmacı John Garstang 1908 yılının ilkbaharında modern Sakçagözü yerleşiminin yakınındaki Caba Höyük'te kazılar yürütmüş ve en alt tabakada o zamana kadar Yakın Doğu'da pek bilinmeyen boya bezekli kaplar ve taş aletlere rastlamıştır.⁵² Sakçagözü-Caba Höyük'te Joan du Plat Taylor yönetiminde bir İngiliz heyet, 1949 yılında ikinci dönem kazılarında yerleşimin tabaka düzenini daha açık biçimde ve ayrıntılı olarak ortaya koymuştur.⁵³ Gaziantep Müzesi'nde korunan Sakçagözü malzemesi 1988 yılında bir İngiliz heyet tarafından incelenmiş ve "Halaf" olarak tanımlanarak ayrıntılı olarak yayımlanmıştır.⁵⁴

Değerlendirme

Yukarı Mezopotamya'nın dağlık ve tepelik kesimini oluşturan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Neolitik Çağ'ına dair bulgulara genel olarak bakıldığında, Yakın Doğu'daki süreç ile uyumlu gibi görünse de ayrıntıda ciddi farklılaşma göze çarpmaktadır. Toros Dağlarının güney eteklerinden günümüz Suriye ve Irak düzlüklerinin başladığı alana kadar uzanan coğrafya, Yakın Doğu'nun diğer alanlarıyla belirgin farklılıklar göstermektedir. Bundan dolayı, söz konusu geniş bölgenin Neolitikleşme sürecinin kendine özgü niteliğini vurgulamak için alt bölümlerini de buna uyumlu biçimde oluşturmak gerekecektir.

Öncelikle vurgulamak gerekir ki, bölgedeki ilk iskân yerlerinde ortaya çıkarılan anıtsal mimari kalıntı ve tasvir eserlerin benzerlerine Yakın Doğu'nun henüz hiçbir yerinde rastlanmamıştır. Bu haliyle bu anıtsallık Güneydoğu Anadolu'ya, başka bir deyişle Yukarı Mezopotamya'nın dağlık alanlarına özgüdür.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Geç Neolitik Dönem süresince oldukça geniş alanı kapsayacak şekilde iskân edildiği gözlenmektedir. Bu dönemde Fırat ve Dicle ile küçük kolları üzerindeki uygun alanların yoğun iskân edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle Geç Neolitik 2 (geleneksel Hassuna/Samarra) sonrası iskân yerlerinin bir istasyon niteliğinde, kimi zaman birkaç kilometre aralıklarla görülmesi, bu dönemde toplulukların oldukça hareketli (mobilize) bir yaşam sürdürdüklerine işaret etmektedir. Öte yandan, Geç Neolitik 3 (Halaf) evresine tarihlenen yerleşimlerin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde güneydeki çağdaşlarına nazaran çok daha geniş höyükler olduğu da bir başka dikkat çeken noktadır. Bölgenin batısında, günümüzde Türkiye'nin Doğu Akdeniz Bölgesi sınırları içinde yer alan Kahramanmaraş-Domuztepe'nin yaklaşık yirmi iki hektarlık genişliğine çağdaşı hiçbir Mezopotamya yerleşimi yaklaşmamaktadır. Her ne kadar günümüz Suriye (Tell Sabi Abyad) ve Irak topraklarında (Yarım Tepe) bazı yerleşimlerin geniş alanları kapladığı görülmekteyse de söz konusu yerleşimlerin üzerinde geç dönemlerde de iskânın devam ettiği unutulmamalıdır. Bu höyüklerin Geç Neolitik Dönem'deki gerçek boyutları tam anlaşılamamaktadır. Aynı şekilde, Irak ve Suriye'deki pek çok çağdaş yerleşimin sadece birkaç hektarlık genişliğe sahip olduğu göz önüne alındığında, Şırnak'taki Takyan Höyük'ün yaklaşık on hektarlık genişliği, onların yanında devasa kalmaktadır. Güneydoğu Anadolu'da Geç Neolitik 2 ve 3 evrelerinde yerleşimlerin bu kadar geniş olması uzun süreli ve kesintisiz bir iskânın

52 John Garstang, "Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908," *Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology* 1 (1908): 97-140.

53 Joan du Plat Taylor, Veronica Seton-Williams ve John d'Arcy Waechter, "The Excavations at Sakce Gözü," *Iraq* 12, no. 2 (1950): 53-138.

54 David French ve Geoffrey Summers, "Sakçagözü Materials in Gaziantep Museum," *Anatolian Studies* 38 (1988): 71-84.

varlığı ile açıklanabileceği gibi bu dönemdeki yaşam biçimine de bağlanabilir. Buralarda güçlü taş temelli kerpiç bina yerine ahşap, dal, kamış ile çamurun kullanıldığı “hafif” veya “yarı hafif” mimarinin uzun erimli yerleşimler için uygun olmadığı açıktır. Bundan hareketle, bu coğrafyada yılın tüm zamanında iskân edilmediğini söylemek mümkündür.

Görünen odur ki, Geç Neolitik Dönem’in ortalarından itibaren (MÖ 6200 sonrası) yılın tüm zamanında aynı yerde iskân etmeyen ve çoğunlukla küçükbaş hayvancılıkla geçimini sağlayan topluluklar, geniş coğrafyalarda farklı yerleşimleri tercih ederek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bundan dolayı, bazı yerleşim yerleri bir döngü içinde sürekli yeni iskâna maruz kaldığından höyükleşme dikey değil, yatay olarak devam etmiştir. Güneydoğu Anadolu’nun bu Geç Neolitik höyüklerinin güneydekilere nazaran daha geniş olmalarının temel nedeni de bundan kaynaklanmış olabilir. Dağlık ve tepelik alanların aynı zamanda yeterli temiz su ve besin kaynağına sahip olması, dönemin hareketli yaşamı için oldukça uygundur. Batıda Akdeniz’den başlayarak doğuda Urmiye Gölü’ne uzanan coğrafyadaki höyüklerde ortak materyal kültür kalıntılarının varlığını, hareketli toplulukların birbirleriyle yoğun ve barışçıl temas içinde yaşamlarına bağlamak mümkündür. Söz konusu coğrafyada bir kültürel bütünlük görülmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi de bunun en somut örneklerini sunmaktadır.

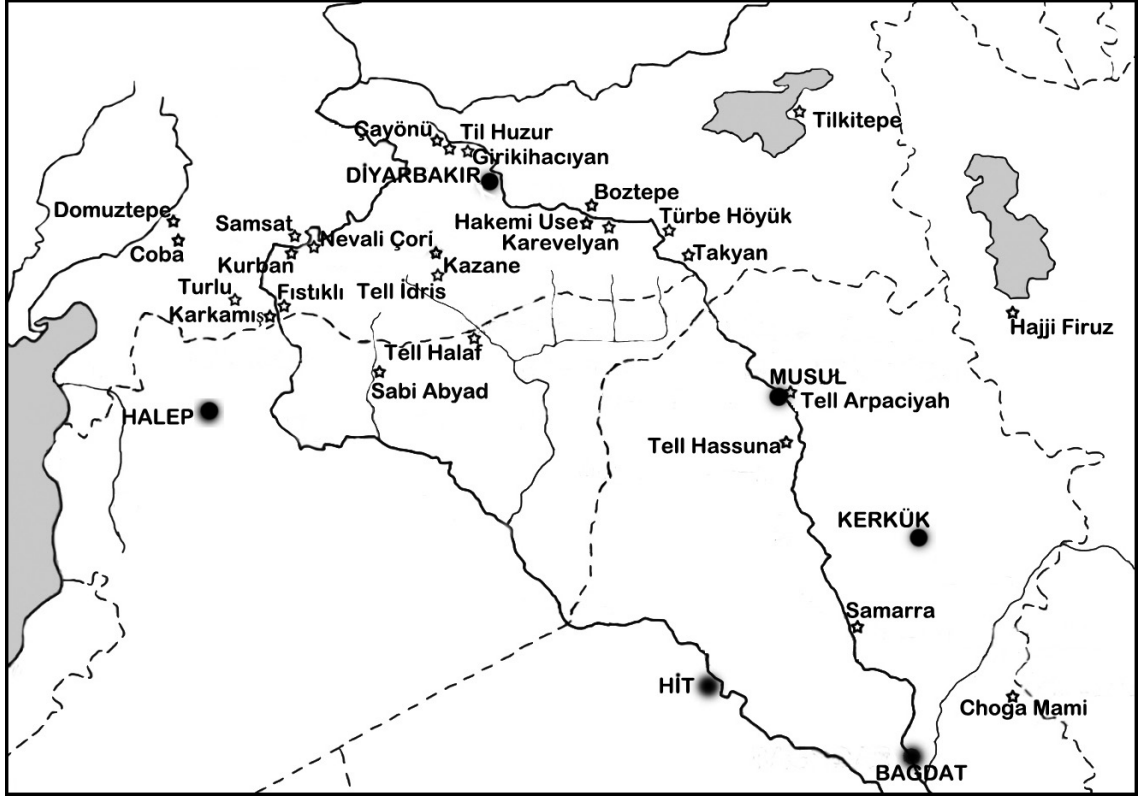

Fig. 1. Map of sites indicated in the text (drawing by H. Tekin).
 Fig. 1. Metin içinde geçen yerleri gösteren harita (çizen: H. Tekin).

Fig. 2. Hassuna vessel (Hakemi Use excavation archive, photo by H. Tekin).
 Fig. 2. Hassuna çanağı (Hakemi Use kazı arşivi, fotoğraf: H. Tekin).

Fig. 3. Necked Samarra Jar (Hakemi Use excavation archive, photo by H. Tekin).
Fig. 3. Boyunlu Samarra çömleği (Hakemi Use kazı arşivi, fotoğraf: H. Tekin).

Fig. 4. Samarra Vessel (Hakemi Use excavation archive, photo by H. Tekin).
Fig. 4. Samarra çömleği (Hakemi Use kazı arşivi, fotoğraf: H. Tekin).

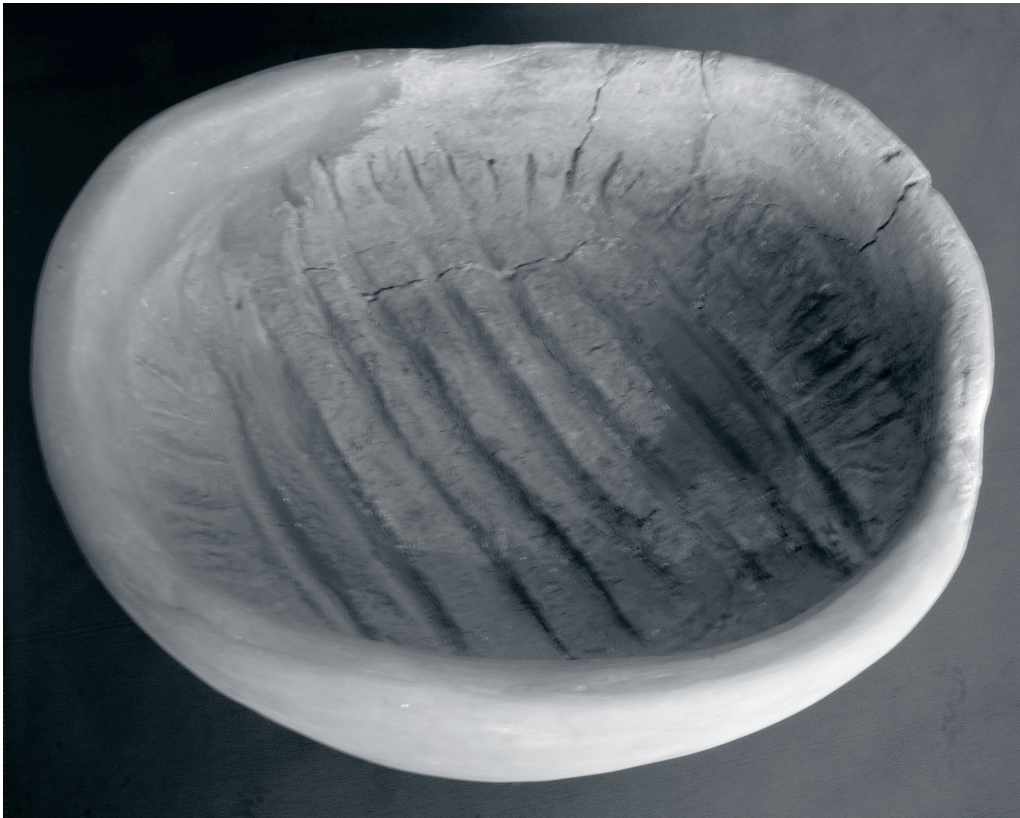

Fig. 5. "Husking Tray" (Hakemi Use excavation archive, photo by H. Tekin).
Fig. 5. "Husking Tray" (Hakemi Use kazı arşivi, fotoğraf: H. Tekin).

Fig. 6. Early Halaf Necked Jar (Karavelyan excavation archive, photo by H. Tekin).
Fig. 6. Erken Halaf boyunlu çömlek (Karavelyan kazı arşivi, fotoğraf: H. Tekin).

Fig. 7. Early Halaf Necked Jar (Karavelyan excavation archive, photo by H. Tekin).
Fig. 7. Erken Halaf boyunlu çömlek (Karavelyan kazı arşivi, fotoğraf: H. Tekin).

Bibliography - Kaynakça

- Becker, Jörg. *Nevalı Çori: Keramik und Kleinfunde der Halaf-und Frühbronzezeit*. Archaeologica Euphratica 4. Mainz: Philipp von Zabern, 2007.
- Becker, Jörg, and Alwo von Wickede. *Çavi Tarlası: İdentitüt und Kontakt am Beispiel eines spätneolithischen Fundplatzes der Halaf-Zeit*. Berlin: Ex Oriente, 2018.
- Bernbeck, Reinhard, Susan Pollock, and Cherly Coursey. "The Halaf Settlement at Kazane Höyük: Preliminary Report on the 1996 and 1997 Seasons." *Anatolica* 25 (1999): 109–47.
- Blaylock, Stuart, David French, and Geoffrey Summers. "The Adıyaman Survey: An Interim Report." *Anatolian Studies* 40 (1990): 81–135.
- Breniquet, Catherine. "Note sur les principaux résultats de la fouille de Tell Turlu, 1962." *Paléorient* 13, no. 1 (1987): 113–16.
- . "Un site halafien en Turquie méridionale: Tell Turlu. Rapport sur la campagne de fouilles de 1962." *Akkadica* 71 (1991): 1–35.
- Caneva, Isabella. "Til Huzur-Yayvantepe." In *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Tigris Basin*, edited by Mehmet Özdoğan, Neziha Başgelen, and Peter Kuniholm, 173–84. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.
- Çambel, Halet, and Robert J. Braidwood, eds. *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları/The Joint Istanbul-Chicago Universities' Prehistoric Research in Southeastern Anatolia*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları/İstanbul University Faculty of Letters 2589. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1980.
- Dirvâna, Selim. "Cerablus Civarında Yunus'ta Bulunana Tel Halaf Keramikleri." *Belleten* 8 (1944): 403–20.
- du Plat Taylor, Joan, Veronica Seton-Williams, and John d'Arcy Waechter. "The Excavations at Sakçe Gözü." *Iraq* 12, no. 2 (1950): 53–138.
- Erim-Özdoğan, Aslı. "Sumaki Höyük: A New Neolithic settlement in the Upper Tigris Basin." *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research; The Tigris Basin*, edited by Mehmet Özdoğan, Neziha Başgelen, and Peter Kuniholm, 19–60. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.
- Erim-Özdoğan, Aslı, and Nurcan Yalman. "Katkılı Kil Kaplar ve Çanak-Çömlek: Çayönü Çanak-Çömleksiz ve Çanak-Çömlekli Neolitik Buluntuları Üzerinden Bir Yorum." *TÜBA-AR: Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 7 (2004): 67–92.
- French, David, and Geoffrey Summers. "Sakçagözü Materials in Gaziantep Museum." *Anatolian Studies* 38 (1988): 71–84.
- Garstang, John. "Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908." *Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology* 1 (1908): 97–140.
- Kozbe, Gülriz. "The Late Neolithic in the Şırnak Area (Southeast Turkey)." In *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*, edited by Olivier P. Nieuwenhuys, Reinhard Bernbeck, Peter M. M. G. Akkermans, and Jana Rogasch, 479–91. Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities 9. Turnhout: Brepols, 2013.
- Marfoe, Leon. "Kurban Höyük Excavations, 1981." *Kazı Sonuçları Toplantısı* 4 (1983): 95–119.
- Miyake, Yutaka. "Salat Camii Yanı: A Pottery Neolithic Site in the Tigris Valley." In *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Tigris Basin*, edited by Mehmet Özdoğan, Neziha Başgelen, and Peter Kuniholm, 129–49. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.
- . "The Earliest Pottery of Salat Camii Yanı." In *The Emergence of Pottery in Western Asia*, edited by Akira Tsuneki, Olivier P. Nieuwenhuys, and Stuart Campbell, 55–58. Oxford: Oxbow Books, 2017.
- Nieuwenhuys, Olivier P., Mélanie Roffet-Salque, Richard P. Evershed, Peter M. M. G. Akkermans, and Anna Russell. "Tracing Pottery Use and the Emergence of Secondary Product Exploitation Through Lipid Residue Analysis at Late Neolithic Tell Sabi Abyad (Syria)." *Journal of Archaeological Science* 64 (2015): 54–66.
- Ökse, Ayşe Tuba. "Yukarı Dicle Havzası–Ambar Çayı Vadisi Yerleşim Tarihi." *OLBA* 28 (2020): 1–34.
- Özbaşaran, Mihriban, and Güneş Duru. "Akarçay Tepe: A PPNB and PN Settlement in Middle Euphrates-Urfa." In *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Euphrates Basin*, edited by Mehmet Özdoğan, Neziha Başgelen, and Peter Kuniholm, 165–202. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.
- Özdoğan, Mehmet. "Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü." In *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey*, edited by Oktay Belli, 12–17. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001.
- . "Mezraa Teleilat." In *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Euphrates Basin*, edited by Mehmet Özdoğan, Neziha Başgelen, and Peter Kuniholm, 203–65. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.
- Parker, Bradley, Andrew Creekmore, and Charles Easton. "Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP) Boztepe Yüzev Araştırması ve Kazıları, Talavaş Tepe Yöntemli Yüzev Araştırması, 1999 Ön Rapor." In *İlisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*, edited by Numan Tuna, Jean Öztürk, and Jale Velibeyoğlu, 565–91. Ankara: ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, 2001.
- Pollock, Susan, R. Bernbeck, S. Allen, A. Gressner, R. Costello, M. Foree, S. Lepinski, and S. Niebuhr. "1999 Fıstıklı Höyük Kazıları." *İlisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities*

- in 1999, edited by Numan Tuna, Jean Öztürk, and Jale Velibeyoğlu, 1–63. Ankara: ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, 2001.
- Roodenberg, Jacob, Tony James Wilkonson, and Sema Bayrı-Baykan. “Surveys and Soundings at Kumartepe: An Interim Report.” *Anatolica* 12 (1984): 1–16.
- Sağlamtimur, Haluk, and Ali Ozan. “Siirt-Türbe Höyük Kazısı Ön Raporu.” *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 10 (2007): 1–31.
- Sarıaltın, Savaş. “A Halaf Settlement at Kerküşti Höyük.” In *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*, edited by Olivier P. Nieuwenhuys, Reinhard Bernbeck, Peter M. M. G. Akkermans, and Jana Rogasch, 503–12. Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities 9. Turnhout: Brepols, 2013.
- Stein, Gil. “Archaeological Survey at Sürük Mevkii: A Ceramic Neolithic Site in the Euphrates River Valley, Southeastern Turkey.” *Anatolica* 18 (1992): 19–32.
- Tekin, Halil. “The Contribution of Hakemi Use to the Prehistory of Upper Mesopotamia.” In *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*, edited by Olivier P. Nieuwenhuys, Reinhard Bernbeck, Peter M. M. G. Akkermans, and Jana Rogasch, 493–502. Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities 9. Turnhout: Brepols, 2013.
- . “Karavelyan’dan bir Halaf Mezarı.” *Armizzi: Engin Özgen’e Armağan/Studies in Honor of Engin Özgen*, edited by Atilla Engin, Barbara Helwing, and Bora Uysal, 247–52. Ankara: Asitan Kitap, 2014.
- . “Late Neolithic Painted Pottery Traditions on the Upper Tigris Valley.” *Painting Pots—Painting People: Late Neolithic Ceramics in Ancient Mesopotamia*, edited by Walter Cruells, Inna Mateiciucová, and Olivier Nieuwenhuys, 107–14. Oxford: Oxbow Books, 2017.
- . *Tarihöncesinde Mezopotamya: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 2017.
- . “Karavelyan Excavations within the Ilisu Project.” *Anadolu/Anatolia* 45 (2019): 197–209.
- . “Hakemi Use Excavations within the Ilisu Project.” *Anadolu/Anatolia* 46 (2020): 147–65.
- Voigt, Mary. “Excavations at Neolithic Gritille.” *Anatolica* 15 (1986): 215–32.
- Watson, Patty Jo, and Steven A. LeBlanc. *Girikiyaciyen: a Halafian Site in Southeastern Turkey*. Institute of Archaeology Monograph 33. Los Angeles: University of California, Los Angeles, 1990.
- Wickede, Alow von. “Çavi Tarlası.” *Kazı Sonuçları Toplantısı* 6 (1985): 191–96.
- Woolley, Leonard. “Prehistoric Pottery of Carchemish.” *Iraq* 1, no. 2 (1934): 146–62.
- Yardımcı, Nurettin. “Harran 2005 Yılı Kazısı.” *Kazı Sonuçları Toplantısı* 28, no. 2 (2007): 717–32.
- . *Harran Ovası Yüzey Araştırması 1 / Archaeological Survey in the Harran Plain 1*. İstanbul: Print A Grafik, 2004.
- Yener, Emin. “Levzin Höyük Kurtarma Kazısı 1992.” *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri* 4, (1994): 285–96.